

e-ISSN 1694-8653

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

№2 (2024)

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

Вопросы востоковедения

Issues of Oriental Studies

e-ISSN: 1694-8653

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“Чыгыш таануунун маселелери” илимий журналы университеттин илимий журналдарынын импакт-факторун жогорулатуу жана келечекте эл аралык илимий базаларга киргизүү саясатын ишке ашыруу максатында ОшМУнун Окумуштуулар Кеңешинин 2020-жылдын 3-февралында түзүлүп, Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. Каттоо номуру 10214, 3-февраль 2020-жыл.

Журнал **кыргыз, орус, англис, араб, түрк, перс, япон, корей** жана **кытай** тилдеринде макалаларды жарыялайт. Материалдар акысыз негизде кабыл алынат. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды кароо жана жарыялоо үчүн акы албайт. Авторлорго сый акы төлөнбөйт.

Журнал **жылына 2 жолу** чыгат (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

“Чыгыш таануунун маселелери” журналы өзүнүн расмий сайтына ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул дүйнөлүк илимий коомчулукка журналга кеңири маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Журнал ВОАИ Будапешт демилгесинде иштелип чыккан ачык жеткиликтүүлүк саясатын карманат жана өзүнүн контентине ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берип, дүйнөлүк деңгээлде билим алмашууга жана изилдөө натыйжаларын жайылтууга жардам берет. Журнал жарыяланган материалдардын максималдуу жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу саясатын жүргүзөт. Журналдын баардык контенти интернетте окуу, жүктөп алуу, көчүрүү, жайылтуу, басып чыгаруу үчүн ачык. Ар бир колдонуучу сайт ичинде издөө жасап, макалалардын толук текстине шилтеме жасай алат же аларды, эч кандай каржылык, юридикалык же техникалык тоскоолдуктар болбосо, башка мыйзамдуу максаттарда колдоно алат.

Окурмандар жана авторлор журналдын веб-сайтынан журналдын учурдагы санынын электрондук версиясын жана мурунку басылмалардын архивдерин эркин көрүп жана жүктөп ала алышат. Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясынын шарттарына ылайык, журналдын баардык басылмалары электрондук түрдө бекер жана чектөөсүз таратылат.

“Чыгыш таануунун маселелери” журналындагы макалалардын авторлору эмгектери менен бирге журналга басып чыгаруу укугун өткөрүп беришет, аны Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясы менен лицензиялаган болушат. Жарыяланган эмгектин автордук укук ээси болуп басып чыгаруучу Ош мамлекеттик университети эсептелет.

Учурда журнал РИНЦте (Российский индекс научного цитирования) индекстелет.

Журналдын материалдарынын электрондук версиялары <https://journal.oshsu.kg/index.php/orientalstudies/index> жана www.e-library.ru сайттарында коомдук домёнде жайгаштырылган.

CrossRef менен Ош мамлекеттик университетинин ортосунда түзүлгөн келишимге ылайык журналга 10.52754 номурулу DOI префикси ыйгарылган. Ушул келишимдин негизинде “Чыгыш таануунун маселелери” журналына чыккан ар бир макалага DOI номуру берилет.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети

e-ISSN 1694-8653 (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Научный журнал “Вопросы востоковедения” был основан 3 февраля 2020 года и прошел регистрацию в Министерстве юстиции Кыргызской Республики под №10214.

Журнал публикует статьи на **кыргызском, русском, английском, арабском, турецком, персидском, японском, корейском и китайском** языках. принимает материалы к публикации на **безвозмездной** основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: **2 выпуска в год** (возможны дополнительные специальные выпуски).

Журнал “Вопросы востоковедения” предоставляет открытый доступ к своему контенту на официальном сайте журнала. Это обеспечивает более широкий информационный доступ к журналу в масштабах мирового научного сообщества.

Журнал придерживается политики открытого доступа, сформулированного в Будапештской инициативе ВОАИ, и предоставляет открытый доступ к своему контенту, способствуя увеличению глобального обмена знаниями и результатами исследований. Журнал проводит политику обеспечения максимальной доступности опубликованных материалов. Весь контент журнала открыт в сети Интернет для чтения, скачивания, копирования, распространения, печати. Любые пользователи могут осуществлять поиск или ссылаться на полные тексты статей, использовать их в других законных целях при отсутствии каких-либо финансовых, юридических или технических преград.

Читатели и авторы могут свободно просматривать и скачивать электронные версии текущего номера журнала и архивы за предыдущие периоды на сайте журнала. Все публикации журнала в электронном виде распространяются бесплатно и без ограничений на условиях лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

Авторы статей журнала “Вопросы востоковедения” передают журналу право публикации вместе с работой, одновременно лицензируя ее по лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). Правообладателем опубликованной работы является издатель – Ошский государственный университет.

В настоящее время журнал “Вопросы востоковедения” индексируется в РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Электронные версии материалов “Вопросы востоковедения” размещаются на сайтах <https://journal.oshsu.kg/index.php/orientalstudies/index> и www.e-library.ru в открытом доступе.

По договору между CrossRef и Ошским государственным университетом журналу присвоен префикс DOI 10.52754. На основании этого договора каждой статье, опубликованной в журнале “Вопросы востоковедения” присваивается номер DOI.

Учредитель
Ошский государственный университет
e-ISSN 1694-8653 (электронная версия)
Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The scientific journal “Issues of Oriental Studies” was founded in February 3, 2020 and registered with the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 10214.

The journal publishes articles in **Kyrgyz, Russian, English, Arabic, Turkish, Persian, Japanese, Korean and Chinese** languages, and accepts materials for publication **free of charge**. The journal does not charge for the submission of articles, their review and publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: **2 issues per year** (additional special issues are possible).

The “Issues of Oriental Studies” provides open access to its content on the official website of the journal. This provides greater information access to the journal throughout the global scientific community.

“Open access” means its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself.” (by Budapest Open Access Initiative).

Readers and authors can freely view and download the electronic versions of the current issue of the journal and archives for previous periods on the journal’s website. All publications of the journal in electronic form are distributed free of charge and without restrictions under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

The authors of the “Issues of Oriental Studies” transfer publishing rights to the publisher, licensing it under Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). The copyright holder of the published work is the publisher – Osh State University.

The journal is indexed in RSCI or РИНЦ (Russian Science Citation Index).

Electronic versions of the journal materials are placed on the websites <https://journal.oshsu.kg/index.php/orientalstudies/index> and www.e-library.ru in the public domain.

Under an agreement between CrossRef and Osh State University, the journal was assigned the prefix DOI 10.52754. On the basis of this agreement, each article published in the “Issues of Oriental Studies” is assigned a DOI number.

Founder
Osh State University
e-ISSN 1694-8653 (electronic version)
DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Бөтөнөев Жолдошбек Советбескович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, jbotonoev@oshsu.kg

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү:

Абытов Байболот Капарович, тарых илимдеринин доктору, профессор, ОшМУнун эл аралык мамилелер факультетинин чыгыш таануу кафедрасы, baibolot-1962@rambler.ru

Омурзакова Турсунай Омурзаковна, тарых илимдеринин доктору, КРнын УИАнын Түштүк бөлүмүнүн гуманитардык жана аймактык изилдөөлөр институтунун директору, профессор.

Эркебаев Элес Мизанович, философия илимдеринин кандидаты, ОшМУнун эл аралык мамилелер факультетинин чыгыш таануу кафедрасынын башчысы, доцент, rkebaev@oshsu.kg

Гимазитдинов Ильдус Рашитович, саясий илимдеринин кандидаты, ОшМУнун чыгыш таануу илим изилдөө институтунун директору, эл аралык мамилелер факультетинин чыгыш таануу кафедрасынын доценти, ildus_79@mail.ru

Бабаева Аделя Дөөлөтбаевна, педагогика илимдеринин кандидаты, ОшМУнун эл аралык мамилелер факультетинин чыгыш таануу кафедрасынын доценти, babaeva.kkk@mail.ru

Дукен Масимханулы, филология илимдеринин доктору, Казакстан Республикасынын Р.Б. Сулейманов атындагы чыгыш таануу институтунун директору, профессор, masimkhan-63@mail.ru

Кабылдинов Зиябек Ермуканулы, тарых илимдеринин доктору, Казакстан Республикасынын Ч.Ч.Валиханов атындагы тарых жана этнология институтунун директору, профессор, kabulzia@rambler.ru

Раджабов Кахрамон Кенджаевич, тарых илимдеринин доктору, Өзбекстан Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын тарых институтунун гранттар боюнча жетекчиси жана бөлүм башчысы, профессор, kahramon-62@mail.ru

Расулов Бахтиёр Махмуджанович, тарых илимдеринин доктору, Өзбекстан Республикасынын З.М. Бабур атындагы Андижан мамлекеттик университетинин профессору, bahtiyor66@mail.ru

Мамадалиев Иномджон Абсаттарович, тарых илимдеринин доктору, Тажикстан Республикасынын Б.Гафуров атындагы Ходжент мамлекеттик университетинин профессору, m_inom2006@mail.ru

Исмаилбекова Аксана Исмаилбековна, Phd, профессор, Германия, aksana_ismailbekova@yahoo.co.uk

Өмер Күчүк, Phd, профессор, Кастамону университети, Түркия Республикасы, omerkucuk@kastomonu.edu.tr

Ирван Бин Мохд Субри, Phd, профессор, Малайзия ислам илимдери университети, Малайзия, irvan@usim.edu.my

Санжай Кумар Пандей, Phd, профессор, Жавахарлал Неру университети, Индия, skpandeyinu@gmail.com

Ваң Жиенсин, профессор Түндүк-Батыш университети, Кытай Элдик Республикасы, 13319185059@163.com

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Бөтөнөев Жолдошбек Советбекович – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет, jbotonoev@oshsu.kg

Члены редакционной коллегии:

Абытов Байболот Капарович, доктор исторических наук, профессор, кафедра востоковедения факультета международных отношений ОшГУ, baibolot-1962@rambler.ru

Омурзакова Турсунай Омурзаковна, доктор исторических наук, директор Института гуманитарно-краеведческих исследований Южного отделения Национальной академии наук Кыргызской Республики, профессор.

Эркебаев Элес Мизанович, кандидат философских наук, заведующий кафедрой востоковедения факультета международных отношений ОшГУ, доцент, rkebaev@oshsu.kg

Гимазитдинов Ильдус Рашитович, кандидат политических наук, директор научно-исследовательского института востоковедения ОшГУ, доцент кафедры востоковедения факультета международных отношений, ildus_79@mail.ru

Бабаева Аделя Дөөлөтбаевна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры востоковедения факультета международных отношений ОшГУ, babaeva.kkk@mail.ru

Дукен Масимханулы, доктор филологических наук, директор института востоковедения имени Р.Б. Сулейманова Республики Казахстан, профессор, masimkhan-63@mail.ru

Кабылдинов Зиябек Ермуқанулы, доктор исторических наук, директор института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Республики Казахстан, профессор, kabulzia@rambler.ru

Раджабов Кахрамон Кенджаевич, доктор исторических наук, руководитель грантов и заведующий отделом института истории Национальной Академии Наук Республики Узбекистан, профессор, kahramon-62@mail.ru

Расулов Бахтиёр Махмуджанович, доктор исторических наук, профессор Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура Республики Узбекистан, bahtiyor66@mail.ru

Мамадалиев Иномджон Абсаттарович, доктор исторических наук, профессор Ходжентского государственного университета имени Б. Гафурова Республики Таджикистан, m_inom2006@mail.ru

Исмаилбекова Аксана Исмаилбековна, Phd, профессор, Германия, aksana_ismailbekova@yahoo.co.uk

Өмер Күчүк, Phd, профессор, Университет Кастомону, Турецкая Республика, omerkucuk@kastomonu.edu.tr

Ирван Бин Мохд Субри, Phd, профессор университета исламских наук Малайзии, Малайзия, irvan@usim.edu.my

Санджай Кумар Пандей, Phd, профессор, университет Джавахарлала Неру, Индия, skpandeyinu@gmail.com

Ваң Жиенсин, профессор Северо-Западного университета, Китайская Народная Республика, 13319185059@163.com

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Botonoev Zholdoshbek Sovetbekovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University, jbotonoev@oshsu.kg

Members of the editorial board:

Abytov Baibolot Kaparovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, Osh State University, baibolot-1962@rambler.ru

Omurzakova Tursunay Omurzakovna, Doctor of Historical Sciences, Director of the Institute for Humanitarian and Local Lore Studies of the Southern Branch of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Professor.

Erkebaev Eles Mizanovich, Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Oriental Studies of the Faculty of International Relations of Osh State University, Associate Professor, rkebaev@oshsu.kg

Gimazitdinov Ildus Rashitovich, Candidate of Political Sciences, Director of the Research Institute of Oriental Studies of Osh State University, Associate Professor of the Department of Oriental Studies of the Faculty of International Relations, ildus_79@mail.ru

Babaeva Adela Dotbaevna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, Osh State University, babaeva.kkk@mail.ru

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, Director of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleymanov of the Republic of Kazakhstan, Professor, masimkhan-63@mail.ru

Kabyldinov Ziyabek Ermukanuly, Doctor of Historical Sciences, Director of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov of the Republic of Kazakhstan, Professor, kabulzia@rambler.ru

Radjabov Kakhramon Kendzhaevich, Doctor of Historical Sciences, head of grants and head of the department of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Professor, kahramon-62@mail.ru

Rasulov Bakhtiyor Mahmudzhanovich, Doctor of Historical Sciences, Professor of Andijan State University named after Z.M. Babur of the Republic of Uzbekistan, bahtiyor66@mai.ru

Mamadaliyev Inomdjon Absattarovich, Doctor of Historical Sciences, Professor of Khujand State University named after B. Gafurov of the Republic of Tajikistan. m_inom2006@mail.ru

Ismailbekova Aksana Ismailbekovna, Phd, Professor, Germany, aksana_ismailbekova@yahoo.co.uk

Omer Küçük, Phd, Professor, Kastamonu University, Republic of Turkey, omerkucuk@kastomonu.edu.tr

Irwan Bin Mohd Subri, Phd, Professor, University of Islamic Sciences Malaysia, Malaysia, irvan@usim.edu.my

Sanjay Kumar Pandey, Phd, Professor, Jawaharlal Nehru University, India, skpandeyinu@gmail.com

Wang Zhenxing, Professor, Northwestern University, People's Republic of China, 13319185059@163.com

МАЗМУНУ

Содержание
Contents

Абдуганиев А.А., Эркебаев Э.М. Иерусалим жана тарыхый Палестинадагы профессионалдык алакалардагы маселелер: тарыхый-укуктук анализ.....	1
Алиева Ф.Э. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы микропонимия этникалык эс тутумдун предмети катары	13
Бердибек уулу Ч., Карыбеков Э.Т. Исторические процессы кыргызско-турецких отношений: состояние и перспективы	25
Камаева К.К. Кыргыз Республикасы менен Түштүк Кореянын дипломатиялык мамилелери	33
Таирова А.Ш., Сагындык кызы Ф. Эволюция арабской грамматики от классического до современного	40
Токтакун кызы Г., Нийматжан кызы Н. Байыркы Чыгыш өлкөлөрүнүн укуктук негиздери (байыркы Египет жана байыркы Вавилондун мисалында)	49
Эркебаев Э.М., Анарбай уулу А. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн эл аралык саясий өнүгүүсүндөгү Ташкент келишиминин алкагындагы аскердик-саясий кызматташтык.....	58
Токтакун кызы Г., Жумабаева А.И. Байыркы Чыгыштын укук эстеликтери катары Ману жана Хаммурапи мыйзамдарына салыштырма мүнөздөмө	64

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2024, 1-12

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2024_2_1](https://doi.org/10.52754/16948653_2024_2_1)

**ИЕРУСАЛИМ ЖАНА ТАРЫХЫЙ ПАЛЕСТИНАДАГЫ КОНФЕССИОНАЛДЫК
АЛАКАЛАРДАГЫ МАСЕЛЕЛЕР: ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК АНАЛИЗ**

ПРОБЛЕМЫ КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ИЕРУСАЛИМЕ И
ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАЛЕСТИНЕ: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

PROBLEMS OF CONFESSIONAL RELATIONS IN JERUSALEM AND HISTORICAL
PALESTINE: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Абдуганиев Асилбек Алимжанович

Абдуганиев Асилбек Алимжанович

Abduganiev Asilbek Alimzhanovich

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's student, Osh State University

asilbek9320@mail.ru

Эркебаев Элес Мизанович

Эркебаев Элес Мизанович

Erkebaev Eles Mizanovich

ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

rkebaev@oshsu.kg

ИЕРУСАЛИМ ЖАНА ТАРЫХЫЙ ПАЛЕСТИНАДАГЫ КОНФЕССИОНАЛДЫК АЛАКАЛАРДАГЫ МАСЕЛЕЛЕР: ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК АНАЛИЗ

Аннотация

Бул макалада Ортоңку Чыгыштын, анын ичинде Иерусалим менен Палестина аймагынын тарыхый, диний, жана укуктук аспектилерин жалпы изилденүү менен бул изилдөөдө төмөнкү негизги маселелер талданат: Ортоңку Чыгыштын географиялык жана геосаясий мааниси; Палестинадагы тарыхый, этностук, диний жана саясий өзгөрүүлөр; Иерусалимдин үч монотеисттик дин үчүн өзгөчө конфессионалдык баалуулугу. Макаланын негизги бөлүктөрүн түзгөн бул маселелерди талдоодо, Иерусалим (Кудус) шаары жана бул шаардын диний маңыздуулугу бүгүнкү күндөгү жаңжалдардын себептери менен байланыштырылып, алардын укуктук жана тарыхый өңүттөрү анализделет.

Ачкыч сөздөр: Иерусалим (Кудус), Палестина, Конфессия, Тарых, Укук

Проблемы конфессиональных отношений в Иерусалиме и исторической Палестине: историко-правовой анализ

Problems of confessional relations in Jerusalem and historical Palestine: historical and legal analysis.

Аннотация

В этой статье представлено общее исследование исторических, религиозных и правовых аспектов Ближнего Востока, включая Иерусалим и Палестину, и анализируются следующие ключевые вопросы этого исследования: географическое и геополитическое значение Ближнего Востока; Исторические, этнические, религиозные и политические изменения в Палестине; Особая конфессиональная ценность Иерусалима для трех монотеистических религий.

При анализе этих вопросов, составляющих основные части статьи, город Иерусалим (Иерусалим) и религиозное значение этого города связаны с причинами современных конфликтов, анализируются их правовые и исторические аспекты.

Abstract

This article presents a general study of the historical, religious and legal aspects of the Middle East, including Jerusalem and Palestine, and analyzes the following key issues of this study: the geographical and geopolitical significance of the Middle East; historical, ethnic, religious and political changes in Palestine; the special confessional value of Jerusalem for the three monotheistic religions. In analyzing these issues, which constitute the main parts of the article, the city of Jerusalem (Jerusalem) and the religious significance of this city are related to the causes of modern conflicts, their legal and historical aspects are analyzed.

Ключевые слова: Иерусалим (Иерусалим), Палестина, Исповедь, История, Закон

Keywords: Jerusalem (Al-Quds), Palestine, Confession, History, Law

Киришүү

Иерусалим жана тарыхый Палестина эң байыркы цивилизациялардын жана үч самавий (асмандан келген диндер) диндер пайда болгон, Азия, Африка жана Европа континенттерин бириктирген стратегиялык аймак[20].

Ошондой эле Иерусалим жана Палестина 1902-жылы Америкалык деңиз стратегиясы боюнча адис жана тарыхчы Альфред Тайер Мэхэн тарабынан алгачкы ирет Ортоңку Чыгыш [9] өлкөлөрү деп колдонулган аймактын ичинде орун алат. Айрым изилдөөчүлөр, «Жакынкы Чыгыш» жана «Ортоңку Чыгыш» түшүнүктөрүн бирдей деп эсептешкен. Бүгүнкү күндө Ортоңку Чыгыштын абдан маанилүү аймак болушу жана бул аймакта тынымсыз кагылышуулардын жүзөгө келишинин негизги себептеринин бири-дүйнөдөгү стратегиялык мааниге ээ болгон кара алтын, же болбосо мунайдын чоң бөлүгүнүн ушул аймактын астында жайгашкандыгы болуп саналат. Ошондой эле, үч самавий диндин пайда болгон жери дагы ушул аймакта орун алган. Тарыхта бул аймак көптөгөн күч күрөштөрүнө күбө болуп, бийлик балансы бир канча жолу алмашылган. Ошондой эле цивилизациянын бешиги деп эсептелген Месопотамия дагы ушул жерде жайгашкан. Еврейлер менен мусулмандардын атасы деп эсептелген Ибрагим пайгамбардын туулган жери болгон Харран дагы ушул аймакка кирет. Ошондуктан Ортоңку Чыгыш, ар түрдүү маданияттардын интеграциялык борбор болуп саналат.

Ортоңку Чыгыш, стратегиялык табигый ресурстарга бай аймак болуп, бул дүйнөдөгү мунай запасынын болжол менен 65%ын жана жаратылыш газынын болжол менен 55%ын камтыйт. Геосаясий жактан үч континенттин кесилиш жеринде жайгашкан. Дүйнөдөгү эң маанилүү логистикалык жана транспорттук түйүндөрдүн көпүрө борбору болуп эсептелет. Ошондой эле, дүйнөдөгү калктын эң тез өсүшү байкалган аймактардын бири. Айрыкча курал-жарактар менен баллистикалык ракеталардын эң көп жайылган жерлердин катарында. Этникалык жактан алганда, бул аймак ар түрдүү улуттук жана этностук топторду камтыйт. Бул айтылган себептердин баарынан улам Ортоңку Чыгыш дайыма дүйнөлүк чоң күч катары эсептелген мамлекеттердин кызыкчылыктарынын жана таасиринин борборунда болуп келген. Бүгүнкү күндө да бул аймак кагылышуулар болуп жаткан жер катары кала берүүдө[13].

Аймак иудейлер, христиандар жана мусулмандар тарабынан ыйык деп эсептелет. Анткени, бир кудайга ишенген бул үч чоң дин үчүн ыйык деп саналган жерлердин көбү Иерусалим аймагында топтолгон. Мисалы, Иса пайгамбардын төрөлгөн жери (Байтулахм) [2] жана анын ыйык мүрзөсү, Мухаммед пайгамбардын көккө көтөрүлгөн жери деп эсептелген Аксамечити [38] жана Ибрагим пайгамбардын курмандык чалган ташы (Хажар ал-Муаллак) Иерусалимдеги маанилүү ыйык жерлердин айрымдары гана болуп саналат [31]. Мына ошондуктан Иерусалим жана Палестина аймагындагы маселелердин жана кагылышуулардын эң негизги себеби саясий жана экономикалык себептер гана эмес, балким конфессионалдык түшүнүктөр да болуп эсептелет [5].

Бул изилдөөбүздө учурдагы дүйнөлүк көйгөйгө айланган Иерусалим жана тарыхый Палестина аймагындагы кагылышуулардын диний-конфессионалдык себептерине кыскача тарыхый жана укуктук анализ жасоого аракет кылабыз.

Соңку учурлардагы Ортоңку Чыгыш өлкөлөрү арасында Израиль менен Палестина ортосундагы согуштун курч алышы жана Израилдин Газадагы геноцид аракеттери бүткүл

дүйнө калкын абдан тынчсыздандырды. Бул жагдай боюнча БУУнун Эл аралык сотунун Израилди Газадагы геноцид аракеттерин алдын алуу жана анклавдагы гуманитардык кырдаалды жакшыртуу үчүн чукул чараларды көрүүгө милдеттендирүү сыяктуу маселеге таандык бир канча чечимдерди кабыл алгандыгын да маалымат каражаттары аркылуу билебиз [15]. Бирок азыркы күндөрдө да биз күбө болуп жаткан Израиль менен Палестина ортосундагы кагылышуулардын башаты болжолдонгондон да эски тарыхтарга барып такалат. Мына ошондуктан маселеге туура анализ жасоодо Палестинанын тарыхына терең баа берүү талап кылынат.

Айтып өткөндөй бүгүнкү күндө да уланып жаткан Израиль-Палестина жанжалынын тамыры миңдеген жылдар мурунтан башат алат. Башкача айтканда, Палестина жергесине болгон укугун талап кылган Ысрайыл уулдары менен Палестиналыктардын мамилесин туура түшүнүү үчүн бүгүнкү күндөн 3200 жыл мурунку тарыхка кайрылуу керек [8].

Бир өлкөнүн тарыхы жана географиялык шарттары ал жерде жашаган элдердин социалдык, саясий, экономикалык жана диний жашоосуна сөзсүз түрдө таасирин тийгизет. Ушул себептен улам, алгач Палестина аймагынын тарыхы жана географиялык өзгөчөлүктөрү тууралуу кыскача маалымат берүү максатка ылайык болот.

Палестина деген ат мындан мурдагы доорлордо бул аймакта жашаган элдин аты менен байланышкан. Ибранилер бул элди Пелиштин, алардын аймагын болсо Пелешет деп аташкан. Пелешет же Плишет "Пелиштиндердин өлкөсү" же "Палестиндиктердин өлкөсү" дегенди билдирет. Ушул себептен улам аймак Палестина деген атка ээ болгон. Пелиштиндер б.з.ч. 12-кылымда Криттен же Түштүк Анадолу жээктеринен азыркы Палестина жээктерине көчүп келишкен деп айтылат. Ал эми Римдиктер бул жерлерди Палестина деп аташкан [10].

Жайгашуу жагынан жалпылай алганда, Палестина деп аталган аймак Азия континентинин батыш бөлүгүндө жайгашкан жана 29, 30 менен 33,15 түндүк кеңдиктери жана 34,15 менен 35, 40 чыгыш узундуктарынын ортосунда орун алгандыгы айтылат [19].

Палестинанын саясий чектери өзгөрсө да, анын географиялык чектерине байланыштуу көпчүлүк көз караштар бирдей. Бул көз карашка ылайык, Палестина деп аталган жерлер негизинен Сирия менен Египет жана Жер Ортолук деңизи менен Иордания (Шария) дарыясы ортосундагы аймакты камтыйт. Иордания (Шария) дарыясынын Өлүк деңизге (Лут көлү) куюлган жерлери да Палестинанын чыгыш чегине кирет. Бул чектердин ичинде Палестина аймагы географиялык жактан үч бөлүккө бөлүнөт: Жер Ортолук деңизинин жээк тилкеси, түндүктөн түштүккө карай жайгашкан тоолордук тилке жана эң чыгышта жайгашкан Шария өрөөнү.

Бул үч бөлүктөн турган географиялык бөлүштүрүү дээрлик бардык булактар тарабынан кабыл алынган. Орто тоолуу аймак же бийик тегирмендер бөлүгү көбүнчө түндүктөн түштүккө чейин жайгашкан Сафад жана Назарат (Насра) шаарлары жана Табор тоосу жайгашкан Галила (Жалила) аймагы; ортоңку бөлүк, Наблус шаары жайгашкан жана батышта Кармал тоосуна чейин созулган Самария (Самирия) аймагы; андан дагы түштүккө карай, Шария дарыясынын Өлүк деңизге куюлган жеринен баштап, Иерусалим, Батхалам (Байтуллахм) жана Хаврон (Халилур-Рахман) шаарлары жайгашкан Жудая (Яхудия) аймагы; жана түштүктө, Беер-Шева (Бируссаби) шаары жайгашкан Нагав чөлү. Палестина жеринин аянты 26,319 км² түзөт [3].

Палестиналыктардын атын биринчи жолу Египет фараону III. Рамзес (б.з.ч. 1198-1167) бийлик жүргүзгөн жылдын 8-жылы (б.з.ч. 1190) жазылган Мадинат-Хабу/Жеңиш китебинде кездештиребиз. Бул китепте, аталган фараон Эге көчүүлөрүнө каршы күрөшүн бардык деталдары менен баяндап, жеңилген элдердин аттарын тизмелеп берет. Ал элдердин арасында "Палесттер" деп аталган палестиналыктар да бар.

Тооратта "Кафтор", Египет жазмаларында болсо "Каптиу" деп аталган Грит аралы палестиналыктардын мекени болуп саналат. Демек, палестиналыктар бүгүнкү Палестинага Гриттен көчүп келишкен жана алар, негизинен, Индо-Европалык элдерден болушат.

Палестиналыктар б.з.ч. 1190-жылы Египет фараону III. Рамзеске каршы күрөшүүдө жеңилгенден кийин, фараондун вассалы катары бүгүнкү Палестинага жайгаштырылышкан.

Муса пайгамбарын жетектеген Ысрайыл уулдары болсо, болжол менен 60 жылдан кийин Палестинага келишет. Себеби бул жер – аларга кудай Яхова тарабынан убадаланган жер. Бирок, өздөрүнө убадаланган аймакта Ысрайыл уулдарына толук карама-каршы келген бир эл жашап жаткан жана аларда темир куралдар бар болгон. Ошондуктан, Ысрайыл уулдары жээк жээгине түшүмдүү топуракка эмес, андан аркадагы түшүмсүз жерлерге жайгашууга мажбур болушат. Мындан кийин, Палестина жеринин чыныгы ээси болуу үчүн эки элдин ортосунда аеоосуз күрөш башталат [21].

Израилдиктер менен палестиндердин ортосундагы жер талашуу маселесиндеги күрөшүнүн биздин заманга чейинки доорунда жалпы үч самавий диндерде аттары аталган Азирети Ибрахим, Азирети Исхак, Азирети Якуб (Тооратта Якубтун атын Ысрайыл-Израил деп өзгөрткөнү баяндалат [36]), Азирети Муса жана Азирети Давуд сыяктуу пайгамбарлар жана алардын ишмердүүлүгү маанилүү орунду ээлейт. Анткени Палестина аймагы диний литературада «Арз Мавьуд» деп дагы аталат жана бул Иудей ишенимине ылайык, Аллахтын Ибрахим пайгамбарга жана анын тукумдарына берүүнү убада кылган жери үчүн колдонулган термин башкача айтканда «Убада кылынган жер» болуп эсептелет [1].

Ал эми бул эки улуттун биздин замандын эң узак жана акыр-аягы көрүнбөгөн кагылышуусунун тамыры-Навуходоносордун, Александр Македонскийдин, падыша Ироддун, император Титтин жана Султан Саладиндин дооруна барып такалары да айтылат [16].

Чындыгында Израилдиктер менен палестиндер миңдеген жылдар бою күрөшүп, талашып келген Палестина аймагынын өзгөчөлүгү жер асты байлыктарга толо болушу жана стратегиялык аймак болушу менен чектелбейт. Бул жердин тарыхтан бүгүнкө чейин, жадагалса келечекте да маанилүү кылган эң негизги өзгөчөлүгү, жогоруда айтып өткөндөй бул аймакта Иудаизм, Християнчылык жана Исламда жөн гана жер эмес, «Ыйык жер» деп эсептелген Иерусалим же башка аталышы менен Кудус шаарынын орун алгандыгы жатат.

Андыктан изилдөөбүздүн да максатына ылайык Палестина жана бул аймакта жайгашкан «Ыйык жер»-Иерусалим же Кудустан улам жаралган конфессионалдык маселелерди Иудаизм, Християнчылык жана Ислам дининин негизинде тарыхый-укуктук анализ менен талдаганга аракет кылабыз.

Диндер жана Иерусалим (Кудус)

«Иерусалим» же «Кудус» бир шаардын аты болуудан алда канча чоң мааниге жана баалуулукка ээ. Бул үч монотеисттик диндин, тактап айтканда, Иудаизмдин, Христиан

дининин жана Исламдын ишениминдеги адамдар үчүн «Ыйык Шаар» болуп эсептелет. Иудейлер шаардын аталышынын биринчи жолу Тооратта кездешкендиги жана анын ыйыктыгы менен түбөлүктүүлүгү Падыша Давуд жана Сулайман (Соломон) башкаруусу менен байланыштуу экенине ишенишет. Чынында, Тооратта (жана Инжилде) Кудус поэзияга окшош терең сезимдер менен сүрөттөлөт. Мисалы, Забурда бир жерде (48:3/2) «Бүткүл дүйнөнүн кубанычы», дагы бир жеринде (50:2) «Кемчиликсиз сулуулук» деп жазылган. Марсияларда (1:1) болсо «шаарлардын төрөсү» деп аталган [25].

Кудус үч самавий дин үчүн бирдей өзгөчө мааниге ээ. Анын мааниси кээде хадистерде, кээде ыйык китептерде чагылдырылган. Эми Кудустун үч самавий диндин ар бириндеги маанисине кыскача көз жүгүртөлү.

Иудаизмде Кудус

Иудаизмдин ишеним жана баалуулуктар системасында Кудус жер бетиндеги эң улуу жана даңктуу шаар деп эсептелет. Бул аймакта жайгашкан Бет-Хамикдаш (Ыйык Үй) иудейлер үчүн өтө маанилүү ибадаткана болуп саналат. Ислам салтында Мечит Акса аталышы менен белгилүү. Иудейлер Кудусту эң ыйык жана кайталангыс кооздуктарга ээ жер катары эсептешет, анткени алар Кудайга жолугуу жана кайра жаралуу күнү дал ушул шаарда башталат деп ишенишет. Ошондуктан, иудейлер намаз окуганда Кудуска бет алышат. Мындан тышкары, Иудей дининин адабиятында кабыл алынган Махди түшүнүгү да түздөн-түз Кудуста пайда болот деген ишеним үстөмдүк кылат [29].

Иудаизмде Кудуска болгон терең сүйүүнүн негизги факторлору бир нече себептен улам келип чыгат. Буларга төмөнкүлөр кирет: Ибрахим пайгамбардын уулу Исхакты Кудайга арноо үчүн Мория тоосуна алып барганы, Давуд (Давид) падышанын Кудуска жайгашып, келишим сандыгын (Ахит сандыгын) ал жерге коюшу, жана Кудустун «Давиддин шаары» деп аталышы сыяктуу окуялар [33].

Иудаизмде Мечит Аксанын түштүк-батышында жайгашкан Давуд падышанын мүрзөсү өзгөчө диний мааниге ээ. Бул мүрзө Сион тоосунда чиркөө куруу иштеринин жүрүшүндө табылган жана кийинчерээк мечитке айландырылган. 1948-жылдан кийин бул жер иудейлердин сыйынуу жайына айланган [17].

Ыйлоо дубалы (Батыш дубалы) иудейлер үчүн тарыхый жана диний мааниси чоң болгон архитектуралык объект. Ал Сулайман падыша тарабынан курулган ибадаткананын калдыгы катары эсептелет. Вавилон падышасы Навуходоносор жана кийинчерээк римдик Тит тарабынан талкаланган бул дубал Сулейман Канунинин доорунда кайра жаңыланып, шаардын башка курулуштары менен бирге оңдолгон [11]. Иудейлердин бул дубалда тилек тилеп, кагазга жазылган тилектерди таштардын арасына коюу салтын Орто кылымдардан бери улантып келишет [4].

Христианчылыкта Кудус

Кудус Христиан дининин башаты катары эсептелет. Бул шаар Иса пайгамбардын кыйноого тартылган, жерге коюлган, үчүнчү күнү кайра көтөрүлгөн жана кайра кайтып келээри ишеними менен байланыштуу. Матта инжилинде "Кудайдын ыйык шаары" деп аталган бул жер Христиан дини үчүн маанилүү болуп саналат [22].

Византия империясы башкарган доордо Кудустагы чиркөөлөрдүн курулушу тездеген. Христиан дүйнөсүндө эң ыйык жайлардын бири деп эсептелген Кыямат Чиркөөсү (Куттуу Мазар Чиркөөсү) жана Ыйык Туулган Чиркөөсү ушул шаарда жайгашкан. Иса пайгамбардын акыркы жеген тамагы (Эвхаристия), кыйноого алынуусу, өлүмү жана кайра тирилүүсү дал ушул чиркөөлөрдө болгон деп ишенишет. Ошондой эле, Насирадагы "Кабарлануу Чиркөөсү" Христиандар үчүн маанилүү болуп саналат. Кызыгы, 638-жылдан бери Кыямат Чиркөөсүнүн ачкычын Мусулман Жудех жана Нусайба үй-бүлөлөрү сактап, чиркөөнүн эшиктерин күн сайын ачуу милдетин аткарып келишет. Иса пайгамбардын ишмердүүлүгү Галилеяда башталып, кийин Кудуска багыт алган, анткени ал элдин терс мамилесине туш болгон [18].

Азыркы учурда да Кудус Кудайдын көз алдында маанисин сактап, Христиан дининин сыйынуучу жана урмат кыла турган жерлеринин бири бойдон калууда.

Христиан дини боюнча талдаганда, Кудустун ыйыктыгы жана мааниси үч негизги категорияда каралуусу мүмкүн. Алар: 1) Иса пайгамбардын окуяларынын Кудуста өтүшү; 2) Христиан дини үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон Ыйык Мазар Чиркөөсүнүн ушул шаарда курулушу; 3) Кудус ажылык ибадатын аткаруу үчүн ыйык жай болуп эсептелиши [7].

Исламда Кудус

Мусулмандардын ишеним жана баалуулук системасында Мекке жана Мадина шаарлары чоң мааниге ээ. Бул ыйык шаарлар тизмесинде Кудус дагы өзгөчө мааниге ээ. Кудус жана Мечит Акса, Ислам дүйнөсүндө ыйыктыгы жана руханий мааниси менен чоң орун алат [23]. Мечит Акса, Ислам дүйнөсүнүн биринчи кыбыласы катары кабыл алынат. Курани Каримде Кудус боюнча кыйыр түрдө сөз болот. «Ал эми аны жана Лутту куткарып, ар ким үчүн береке менен толтурулган жерге жеткирдик»[34] деген аят менен Кудуска шилтеме берилгени айтылат.

Кудус шаары, анын ичинде Мечит Акса да жайгашкан аймак, ыйык аймак катары бааланган. Ислам дининде Мечит Аксанын мааниси хадистерде да өз ордун тапкан. Мечит Акса, Мечит Харам жана Мечит Набави менен бирге зыярат кылынуусу сунушталган ыйык жерлер болуп саналат. Андан кийин Мечит Акса, Мечит Харамдан кийинки эң ыйык жана руханий мааниси жогору болгон жер катары белгиленген. Пайгамбар (с.а.в) Меккеден Мадинага хижрат кылуудан мурун, Кааба алдында эки же үч жыл бою туруп, намаздарын Кудуска карай багыттап окуган. Мадинага хижрат кылгандан кийин дагы ушул адатты уланткан [14].

Убакыт өтүп, Аллах тарабынан Пайгамбарга: «Эми жүзүңдү Мечит Харамга карата бур!»[35] - деп айтылган аят аркылуу кыбланын өзгөргөнү билдирилген.

Улук Аллахтын буйругу менен Пайгамбар, Меккедеги Мечит Харамдан береке берилген Мечит Аксага алып барылган. Бул окуя түнкү сапар (Исра) деп аталат, ал эми ушул жерден жети кабат асманга болгон сапар (Мираж) деп аталат [28]. Пайгамбар (с.а.в.) тарабынан жасалган бул окуялар менен бирге, Ислам дүйнөсүндө Кудустун мааниси ачык-айкын көрсөтүлүүдө. Ошондой эле, Кудус көптөгөн пайгамбарлардын жашаган жана элчилик милдетин жүргүзгөн шаары катары белгилүү [24].

Иерусалимдеги (Кудус) конфессионалдык алакалардагы чыр-чатактарга тарыхый-укуктук анализ

Белгилүү болгондой «Ыйык жерлер» деп сыпатталган бул аймакта биринчи кезекте Кудус үч чоң дин үчүн да өзгөчө мааниге ээ. Иудейлердин ыйык ибадатканасы болгон Бет Хамикдаштын курулган (азыр Батыш дубалынан бир бөлүгү сакталган) жери, Мечит Акса, Сахрат-ус Кубба (Мухаммеддин пайгамбардын Миражга чыккан жери жана мусулмандардын биринчи кыбласы) жана Иса пайгамбардын асманга көтөрүлгөн жери деп эсептелген Кыямат Чиркөөсү/Зайтун тоосу, жалпысы ушул жерде жайгашкан. Мындан тышкары, Иса пайгамбардын төрөлгөн жери болгон Вифлеем жана Иса менен Мариамдын жашаган жери болгон Назарт дагы ушул ыйык аймакта орун алган.

Тарыхта Кудустун негизги себеп болуусу менен 4000 жыл мурун башталган Самавий диндердин аймактагы бири-бири менен болгон атаандаштык жана согуштарын байкоого болот. Бул согуштар кээде айды (Ислам) жана крестти (Християнчылык), кээде айды жана жылдызды (Давуд-Иудаизм), кээде болсо үчөөнү бирдей бир-бирине каршы кылып келген.

Бул географияда жашаган адамдар негизинен сүйлөгөн тилдери жагынан жакын жана түпкүрү бир жерге барып такалат. Араптар жана Ибранилер-Ортоңку Чыгыштын маданиятын тааныткан элдердин эң көрүнүктүүлөрү. Алар дайыма тирешип жүргөнү менен, чындыгында бири-биринин тууганы болуп эсептелишет. Алардын тилдери жана маданияттары окшош өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт [30].

Араптар менен Ибранилер бири-бирин жек көргөнүнө карабай, чындыгында генетикалык жактан бири-бирине өтө жакын. Бул жакындыктын себеби Ибранилер менен Араптардын генетикалык жактан туугандыгынан болушу мүмкүн [26].

Бул жер, б.з.ч. 950-жылы курулган жана кийинчерээк б.з.ч. 515-жылы Вавилондор тарабынан бузулган, андан кийин Еврейлер кайтып келип кайрадан түптөшкөн жана б.з. 70-жылы Римдиктерге каршы көтөрүлүшкөндө жок кылынган Сулайман Храмынын жайы болуп эсептелет. Ошондуктан бул аймак Еврейлер үчүн тарыхтан бери магниттей тартымдуу жер болуп келет. Бирок дароо эле белгилеп өтүү керек, еврей дини менен эч кандай байланышы жок болгон Сионизмдин, Израиль мамлекети түзүлгөндөн кийин аскердик чабуулдар менен жер алуу аракетин «Пайгамбар Ибрагимге берилген убада»нын аткарылышы катары түшүндүрүү таптакыр башка нерсе [32].

Бүгүнкү күндө дин дүйнөдөгү көптөгөн согуштардын, тирешүүлөрдүн жана талаш-тартыштардын негизги себептеринин бири болуп калууда. Дин феномени өтмүштө да болгон, бүгүн дагы бар жана эртең да бар болору анык. Ошондуктан бул феноменди мамлекеттик саясаттардан жана эл аралык мамилелерден өзүнчө карап көрүү же кароого аракет кылуу чоң жаңылыштык болору шексиз.

Кудус жана Палестина аймагындагы бул жагдайда маанилүү болгон нерсе диндик жактан көбүрөөк, маселенин укуктук аспектиси болуп саналат. Бирок, диндик негиздер тараптарга кандайдыр бир жол менен акы талап кылуусуна жол ачууда.

Бирок, Кудустун ыйыктыгы тууралуу түшүнүктөр ар бир диндин өзүнүн парадигмасына ылайык бирдей мааниге ээ жана чындык деп эсептелет. Ошондуктан маселенин бул өңүттөн талкуусу бүтпөйт. Бул нерсени түшүнгөн жана Азирети Умардан тартып, бул жерге бийлик жүргүзгөн мусулмандар дээрлик ар дайым өз парадигмаларын гана таңууга аракет кылышкан эмес. Алар негизинен өздөрүнүн бул маселедеги түшүнүктөрүнүн чындык экенин, абсолюттук ыйыктыгын билдиришкен, бирок башка ишеними бар адамдардын ыйыктык түшүнүктөрүнө

өз чегинде баа беришкен жана алардын да жашоосуна мүмкүнчүлүк беришкен. Мына ушул себептен, Азирети Умар Кыямат чиркөөсүндө намаз окуу талабына каршы чыгып, ал жердин мечитке айлануу коркунучу тууралуу айтып, анын ошол абалда калышы керектигин белгилеген жана ошол бойдон калганы да чын. Башкаруулар өзгөргөн, бирок эч ким бул чиркөөгө тийген эмес. Бирок эмне үчүн Сулайман храмы мусулмандар тарабынан негизделгени жана бул ыйык жерге эмне үчүн толеранттуулук сезиминин көрсөтүлбөгөндүгү суралышы мүмкүн. Мусулмандар ал жерге киргенде Сулайман храмынын ордунда Рим ибадатканасынын калдыктары бар болчу. Башкача айтканда, мусулмандар ал жердеги кандайдыр бир еврей имаратын өзгөрткөн эмес, бош калган жана чопо болуп калган аймакты имарат кылып, өздөрү ишенген ыкмасы боюнча өзгөртүүгө аракет кылышкан. Муну жасоодо да Котелге тийген эмес, анын пайдаланылышын дагы бөгөттөшкөн эмес. Мындан тышкары, сионисттерге чейин еврейлер да бул аймакта диний түшүнүктүн негизинде эч кандай аракет көрүүгө болбойт деп эсептешкен.

Бүгүнкү күндө Кудус боюнча маселени чечүү үчүн диндердин биринин ыйыктык дооматынын чын эместигин далилдөөгө жана экинчисин жок кылууга аракет кылуу көйгөйдү чечүүнүн ордуна аны кыйындатат. Тескерисинче, жасашыбыз керек болгон нерсе-бул аймакты аты айтып тургандай тынчтык шаарына айландыруу. Мунун жолу тарыхты эки миң жыл мурунку абалга кайра кайтарууга аракет кылуу эмес. Бул анахронизм жана кагылышуу гана болот [6].

Бул себептер менен тарыхтан учурга чейин уланып келе жаткан Палестина жана өзгөчө Кудус аймагындагы конфессионалдык алакалардагы маселелерге жана бул маселелердин да таасиринен улам пайда болгон согуштарды токтотуунун эң туура жолу укук жол болуп саналат. Бул жаатта аймактагы акыркы окуялар жана буга байланыштуу укуктук маселени талкуулай турган болсок, Кудустун статусу эл аралык укук боюнча татаал маселени түзөт.

Эң биринчиден аймактагы жакынкы тарыхый окуяларга, Англиянын мандаттык башкаруусу аяктагандан кийинки мезгилге назар салсак, Палестиналык арабдардын сионисттик баскынчылыкка дуушар боло баштагандыгы чындык. Бул жагдайда Палестиналыктар тарыхта болгондой бул сапар империалисттик мамлекеттер колдогон сионисттерге каршы өздөрүн коргоо үчүн болгон аракетин жасашты. Улуттардын өз келечегин өздөрү аныктай алышы-бул элдердин империализмге болгон каршылыгынын көрүнүшү. Бул укук БУУнун Уставынын 1/2 жана 55-беренелеринде каралган. Бирок, БУУнун Уставын өз пайдасына чечмелөөгө аракет кылган империалисттик мамлекеттер бул укукту чектөөгө умтулуп, аны ишке ашырылуучу укук катары эмес, формалдуу принцип катары көрсөтүүнү артык көрүшкөн. Палестина элинин БУУ тарабынан белгиленген негизги укуктарга ээ болушуна тоскоолдуктар бар экени айкын. Бул тоскоолдуктардын эң маанилүүлөрүнүн бири-Камп-Дэвид алкагы деп аталган келишимдер жана андан кийин түзүлгөн макулдашуулар. Палестина элине алардын негизги укуктары берилбегени да белгилүү. Кудус боюнча БУУнун кабыл алган чечимдери да маалым [27]. Буга байланыштуу Израилдин Кудусту башкалаа деп жарыялашы жана шаардын статусун өзгөртүү аракеттери эл аралык укукка ачык каршы келет. Бириккен Улуттар Уюмунун чечимдери жана Женева келишимдерине ылайык, Израилдин басып алган жерлерин өзүнүн жерине кошуусу укукка жатпайт жана тыюу салынган. Мындан улам, Израилдин Палестиналыктарга карата терроризмден ашкан зордук-зомбулук аракеттери, адамдык жана укуктук жактан каршы келет. Ошондуктан бүгүнкү күндө Палестина аймагындагы кагылышууларга чек коюу жана Кудустагы тынчтык жана

туруктуулукту камсыз кылуу үчүн Эл аралык коомчулук дагы да көбүрөөк аракет жасашы керек жана бул аракеттер Израилди эл аралык укукка ылайык болууга мажбурлоого жана Палестиналыктардын укуктарын коргоого багытталган болушу зарыл [12].

Анткени БУУнун Израилди жөн гана айыптап, андан алга жылбай калганы Израилдин дагы да чегинбей кадам ташташына себеп болууда жана чабуулдарын күчөтүүгө, башкалардын укуктарын бузууну улантууга мүмкүндүк берип жатат [37].

Жыйынтыктап алганда Ортоңку Чыгыштын Палестина жана Иерусалим аймагы тарыхтан бери дүйнөнүн эң маанилүү жана күрөшүүлөргө толгон аймактарынын бири болуп саналат. Бүгүнкү күндө бул аймакта басымдуу болгон саясий жана экономикалык факторлордун арасында конфессионалдык баалуулуктар да өзгөчө орунду ээлейт. Бул изилдөөдө Палестина аймагындагы тарыхый күрөштү түшүнүү үчүн аймактын тарыхы жана конфессионалдык өзгөчөлүгүнүн кандай мааниге ээ экени аныкталганга аракет кылынды.

Израиль менен Палестина ортосундагы жер талашуу маселеси Иерусалимдин (Кудус) ыйыктыгы жана диний мааниси менен байланыштуу, себеби Иерусалим үч монотеисттик дин үчүн ыйык жер болуп саналат.

Тактап айтканда Иудаизмде, христиандыкта жана исламда Кудус шаарынын өзгөчө орунга ээ экендиги айкын. Иудаизмде бул шаар "Ыйык Шаар" болуп, Кудус Яхудия падышалыгынын борбору катары аныкталган. Христиандыкта болсо, Иерусалим Иса пайгамбардын өмүрүнөн алынган маанилүү окуялардын орду катары каралат. Исламда Кудус Акса мечити менен байланышта болуп, анда Мухаммед пайгамбардын Исра-Мираж окуясы ушул жерде жүзөгө ашкан.

Тарыхта болгондой бүгүнкү күндөгү Палестина аймагындагы конфессионалдык алакалардагы чыр-чатактарды диний негиздер менен чечүүгө мүмкүн эмес. Анткени үч монотеисттик диндин ар биринин аймакка байланыштуу диний баалуулуктары бирдей мааниге ээ. Андыктан өзгөчө сионизм кыймылы тарабынан саясатташтырылган конфессионалдык баалуулуктар жана саясий чыр-чатактар, тарыхый укуктук анализ менен бирге, аймактагы адам укуктары жана эл аралык мыйзамдардын ченемдерине таянуу менен чечилүүгө тийиш. Айрыкча, Израилдин Палестинадагы саясий кадамдары, гуманитардык кризис, кошумча эл аралык укуктук чечимдер бул жаңжалдын кесепеттерин жеңилдетүүгө багытталган чечимдерди талап кылат.

Колдонулган адбияттар

1. Abdurrahman Küçük, “Arz-ı Mev’ud”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/442.
2. Abdurrahman Küçük, “Beytülâhm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/86.
3. Armaoğlu, Filistin meselesi ve Arap İsrail savaşları 1948-1988, 16-17.
4. Arzu Cebe, “Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs ve Kutsallık Kavramı”, Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2017, 4/13, 375.
5. Cengiz Batuk-Rabia Mert, “Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2017, 8/2, 129.
6. Cengiz Batuk-Rabia Mert, “Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs”, 147-148.
7. Çokdoğan, “Dinler Açısından Kudüs ve Önemi”, 25.
8. Ekrem Memiş, “Eskiçağda Filistin ve Filistinliler”, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 2011, 7/2, 1.
9. Eliezer Chammou, “Near or Middle East?: Choice of Name”, MELA (Middle East Librarians Association) Notes, No.37, AKIII, 1986, 7.
10. Fahir Armaoğlu, Filistin meselesi ve Arap İsrail savaşları 1948-1988, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 2007, 16-17.
11. Feyza Betül Köse, “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde Mimari Çalışmaları”. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017, 29, 28-29.
12. Gülnur Balcı, “Analiz: Uluslararası Hukuk Açısından Filistin ve Kudüs”, Gençlik Düşünce ve Araştırma Kuruluşu, 1.
13. Hamit Çelik, “Orta Doğu’da ABD Politikaları ve Büyük Orta Doğu Projesi”, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, 6.
14. Harman, “İslamiyet ve Kudüs”, 28.
15. <https://www.azattyk.org/a/32793206.html>; 26.01.2024.
16. <https://www.bbc.com/kyrgyz/articles/cv20jg3lq04o>
17. Hüseyin Köftürcü, “Semavi Dinler Bağlamında Kudüs”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2020, 13/71 1056.
18. Köftürcü, “Semavi Dinler Bağlamında Kudüs”, 1058.
19. Kudüs: Tarihi Belge, trc. Acar Tanlak, İslam Konferansı Teşkilatı, 1988, 8.
20. M. Lutfullah Karaman, “Filistin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 13, 89.
21. Memiş, “Eskiçağda Filistin ve Filistinliler”, 1.
22. Muhammed Güngör, “Hristiyanlıkta Kudüs’ün Kutsallaşma Süreci”, Amasya İlahiyat Dergisi, 2020, 14, 148.
23. Ömer Faruk Harman, “İslamiyet ve Kudüs”, Milet ve Nihal, 2019, 16/1, 28.
24. Ömer Özpınar, “Beyt-i Makdis’in Kible Olması ve Süresiyle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi”, İstem Araştırma Dergisi, 2021, 19/38, 194.
25. Özmen, “Dinî Ve Hukuki Perspektife Göre Geçmişten Günümüze Kudüs’ün Önemi”, 46.
26. Özmen, “Dinî ve Hukuki Perspektife Göre Geçmişten Günümüze Kudüs’ün Önemi”, 47.
27. Özmen, “Dinî ve Hukuki Perspektife Göre Geçmişten Günümüze Kudüs’ün Önemi”, 58.

28. Salih Sabri Yavuz, “Mi‘rac”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/132-135.
29. Şinasi Gündüz (ed.), Yaşayan Dünya Dinleri, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, 214.
30. Şükrü Günbulut, Orta Doğu Din Kültürü, İstanbul, 1996, 96.
31. Süleyman Özmen, “Dinî Ve Hukuki Perspektife Göre Geçmişten Günümüze Kudüs’ün Önemi”, Çukurova Araştırmaları Dergisi, 4/1, 44.
32. Türkkaya Ataöv, “Kudüs ve Devletler Hukuku”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 1980, 35/1, 33.
33. Ümran Çokdoğan, “Dinler Açısından Kudüs ve Önemi”, Kadim Akademi SBD, 2024, 8/1, 21.
34. Анбия, 21/17.
35. Бакара, 2/144.
36. Тоорат, 35/10 бөлүмүндө мындай деп айтылат: "Аллах ага мындай деди: Сенин атың Якуб, эми атың Якуб деп аталбайт, бирок атың Исраил болууга тийиш. Ал аны Исраил деп атады."
37. Özmen, “Dinî Ve Hukuki Perspektife Göre Geçmişten Günümüze Kudüs’ün Önemi”, 58.
38. Исра,17/1.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2024, 13-24

УДК: 821.512.154

DOI: [10.52754/16948653_2024_2_2](https://doi.org/10.52754/16948653_2024_2_2)

**Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ МИКРОТОПОНИМИЯ
ЭТНИКАЛЫК ЭС ТУТУМДУН ПРЕДМЕТИ КАТАРЫ**

ТОПОНИМИЯ КАК ПРЕДМЕТ ЭТНИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ТВОРЧЕСТВЕ
Ч.АЙТМАТОВА

TOPONYMY AS A SUBJECT OF ETHNIC MEMORY IN WORKS OF CH.AITMATOV

Алиева Ф.Э.

Алиева Ф.Э.

Aliyeva F.E.

филол.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.филол. наук, доцент, Ошский государственный университет
Associate Professor, Osh State University
fallieva62@mail.ru

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ МИКРОТОПОНИМИЯ ЭТНИКАЛЫК ЭС ТУТУМДУН ПРЕДМЕТИ КАТАРЫ

Аннотация

Адабий топонимия – кыргыз адабият таануусундагы изилдене элек тармак. Макалада Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы адабий топонимия этникалык эс тутумдун предмети катары каралды. Кичи мекен адам үчүн кымбат, анткени анын дүйнөнү таанып-билип кабылдоосунда, дегеле жашоосунда, аң-сезимдин, иденттүүлүктүн калыптанышында өзгөчө орду бар. Адамдын дүйнөнү таанып-билүү модели түздөн-түз топоним – жашаган жери, географиялык чөйрөсүнө байланыштуу болуп, маданий-тарыхый мүнөздөгү окуялар менен ассоциацияланат. Жазуучу үчүн Шекер – “Мекен деген алп сөздүн куту түшкөн очок”, ааламга кеткен жолундагы “борбор”, “булактын чордону”, “өмүр башаты”, чыгармачылыктагы “негизги капиталы”. Этностун биоэнергетикалык, биогенетикалык мүнөздөмөлөрү табият-ландшафтык факторлор менен байланыштуу Ошондуктан социалдык процесстер менен катар улуттук мүнөздү, психологиянын, этникалык маданияттын, этникалык аң-сезимдин калыптанышында ролу чоң. Жогорудагы жагдайлар жазуучунун “Балалыгым” чыгармасынын мисалында талдоого алынды.

Ачкыч сөздөр: топонимика, этнос, эс тутум, табият, жайлоо, туулган жер, маданият

Топонимия как предмет этнической памяти в творчестве Ч.Айтматова

Toponymy as a subject of ethnic memory in works of Ch.Aitmatov

Аннотация

Литературная топонимия – неизученная отрасль кыргызского литературоведения. статье топонимика в творчестве Ч. Айтматова рассматривается как предмет этнической памяти. Родина дорога человеку, потому что она занимает особое место в его познании и восприятии мира, в его жизни вообще, в формировании сознания. Модель познания мира человеком напрямую связана с топонимом – местом проживания, географической средой, связана с событиями культурно-исторического характера. Для писателя Шекер — «очаг, Мекен», «центр» на пути к миру, «центр источника», «источник жизни», «главная столица», «основной капитал» его творчества. Биоэнергетические, биогенетические характеристики этноса связаны с природными и ландшафтными факторами. Поэтому наряду с социальными процессами важна роль национального характера, психологии, этнической культуры, этнического сознания. Вышеизложенные ситуации были проанализированы на примере произведения писателя «Мое детство».

Abstract

Literary toponymy is an unexplored branch of Kyrgyz literary criticism. In the article, toponymy in the works of Ch. Aitmatov is considered as a subject of ethnic memory. The homeland is dear to a person because it occupies a special place in his knowledge and perception of the world, in his life in general, in the formation of consciousness. The model of human cognition of the world is directly related to the toponym - place of residence, geographic environment, and is related to events of a cultural and historical nature. For the writer, Sheker is “the hearth, Meken,” the “center” on the path to the world, the “center of the source,” the “source of life,” the “main capital,” the “fixed capital” of his work. The bioenergetic and biogenetic characteristics of an ethnic group are associated with natural and landscape factors. Therefore, along with social processes, the role of national character, psychology, ethnic culture, and ethnic consciousness is important. The above situations were analyzed using the example of the writer’s work “My Childhood”.

Ачкыч сөздөр: Ключевые слова: топонимия, этнос, память, природа, среда обитания, место рождения, культура

Keywords: toponymy, ethnos, memory, nature, pasture, place of birth, culture

Киришүү

Жер-суу аталыштары этникалык эс тутумдун факторлорунун бири болуп эсептелет. Ошондуктан филологдордун, тарыхчылардын, философтордун, маданият таануучулардын элдин социалдык эс тутумун изилдөөдөгү предмети болуп келген. Жер-суу аттары муундан муунга өтүп, адамдын этникалык эсинде сакталган. Не деген тарыхый окуялардын маани-мазмуну менен тыгыз байланышта каралып, байыркы цивилизациянын, маданияттын, жол каттамдарынын аталыштары символикалык, таанып-билүүчүлүк, тарбиялык мааниси чоң болгон: “Жер-суу аталыштары байыркы доорлордун түпкүрүнөн мааниси жана формалары өзгөрүлбөй сакталып, иликтенүүчү аймактардагы элдердин тарыхый лексикасын, түпкүлүктүү жалпылыгын аныктоодо мааниси зор булак катары кызмат кылат. Географиялык аталыш илимий жана практикалык мааниге ээ болуу менен бирге, коомдук функцияны да аткарат. Андан аймактын жаратылышынын өзгөчөлүктөрү, ландшафтагы көп түрдүүлүк, калктын чарбалык иш-аракеттери, тамыры тереңге кеткен тарыхы, социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөр күзгү сыяктуу көрүнүп турат. Топонимдер өткөн доордун руханий эстеликтери гана эмес, ошол мезгилдеги тарыхтын, маданияттын өнүгүшүн, аймактагы тилдин жана анын диалектилерин, тилдердин өз ара катышуусун, мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүн чагылдырат.” (wikipedia,<https://ky.wikipedia.org/wiki>). Адабият таанууда адабий топонимия деген термин колдонулуп жүрөт.

Биз бул макалада Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы айрым микротопонимдерди эс тутум предмети катары иликтөөнү максат кылдык. Буга чейин атайын ушул темага арналган атайын илимий изилдөө болбосо да, айтматовтаануучулардын (А.Эркебаев, К.Бобулов, К.Асаналиев, А.Акматалиев, Л.Үкүбаева, Г.Гачев, К.Ибраимов, О.Ибраимов, А.Муратов ж.б.) эмгектеринде, жазуучунун өмүр чыгармачылыгына байланыштуу маалыматтарда жер-суу аталыштары тууралуу сөз болгон. Биздин объектибизге жакыныраак ойлор менен этнология, фольклор, маданияттаануу багытындагы изилдөөлөрдө тогошкон учурлары бар.

Изилдөөнүн усулдары менен материалдары

Иликтөөгө биографиялык, маданий-тарыхый, герменевтикалык методдор негиз болду жана дисциплиналар аралык (география, лингвистика, тарых) мамиле жасалды. Лингвистика, психология, маданияттаануу, адабияттаануу боюнча илимий эмгектер пайдаланылды.”Балалыгым” чыгармасы негизги материал катары колдонулду.

Натыйжалар менен талкуулоолор

Көчмөн кыргыз үчүн микротопонимиянын өз орду бар. Микротопонимия белгилүү бир жайдын рельефин, картасын эле эмес, климаттык, табигый-ландшафтык өзгөчөлүктөрүн да чагылдырган. Мал чарбачылыгы менен алек болгон ата-бабаларыбыз жайлоо менен кыштоочу жерлерди жазбай тандай алган. Ар бир жер-суунун өзүнүн аталыштары бар. Ошондой эле көп жылдык тажрыйбадан улам иштелип чыккан элдик календары да болгон. Тоолуу шарттарда жашаган эл үчүн чарба жүргүзүүдө бул календарды билүү өтө маанилүү эле.

Топонимика негизинен лингвистика, тарых, география илимдеринин объектиси катары каралып келатат. Ал эми көркөм чыгармада жер-суу аттарынын колдонулушу боюнча мындай түшүндүрмө берилет:”В художественной литературе используются как реальные, так и вымышленные топонимы. Реальные названия мест включаются в текст для приближения читателя к действительности (например, реальные названия мест, где проходили бои, в романе «Война и мир» Л. Н. Толстого). Вымышленные топонимы обычно являются говорящими: город Глупов у М. Е. Салтыкова-Щедрина в «Истории одного города», деревни Горелово, Неелово, Разутово, Знобишино у Н. А. Некрасова в «Кому на Руси жить хорошо» и т. д. Также используются обобщённо-символические названия: напр., Город в «Белой гвардии» М. А. Булгакова . Иногда вымышленные названия звучат намеренно экзотически, что усиливает сказочный, фантастический колорит в произведении: округ Йокнапатофа в нескольких произведениях У. Фолкнера ; империя Блефуску в «Путешествиях Гулливера Дж. Свифта” [7].

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында жер-суу аттары кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүн, менталдык ишмердүүлүгүн, социалдык-маданий тажрыйбасын чагылдырат, өткөн менен бүгүнкүнү бириктирген көркөм-мазмундук рухий мейкиндик катары кызмат кылат. Ата-эне, туугандары, балалык, өспүрүм, жаштык кездин урунттуу учурлары жөнүндө реалдуу маалыматтарды берет. Айтматовдун Шекеринде шекерликтер (кытай уруусу) жашайт, Шекер – муундардын рухий мурастары калган жер. Жамийланын” адабий чөйрөдөгү алгач багын ачкандардын бири Луи Арагон да адегенде эле Чыңгызды “кыргыздын Шекер деген айылынан чыккан кызматчынын уулу, Борбордук Азиянын алыскы бир жеринде турган жаш адам” деп тааныйт (Акматалиев, 2018). Табигаттын эзелки көркөмдүгү менен бейкуттугу сакталган байыркылык менен бүгүнкү цивилизациянын жат көрүнүштөрүн салыштыруу да топонимдердин фонунда ишке ашат.

Кичи мекен адам үчүн кымбат, анткени анын дүйнөнү таанып-билип кабылдоосунда, дегеле жашоосунда, аң-сезимдин калыптанышында өзгөчө орду бар. Айтматов өзү бул тууралуу мындай деп жазат: ”Ар бир адамдын өз мекени бар. “Мекен” деген сөз кыргызда – ата-бабанын жери, туулуп-өскөн жер дегенди билдирет. Ал, албетте, бүт эле гүлбакча эмес. Мен азыркы дүйнө жөнүндө кененирээк сөз кылаардан мурда өзүмдүн өмүр башатыма ой жүгүртөм. Абдан сагындырып, бир көрүүгө куштарланткан Талас жергемди ак-карасы аралаш жаткан өз келбетинде көз алдыма элестетүүгө аракеттенем. Эгер мен аалам койнун аралаган космикалык саякатта жүрүп, жер жөнүндө ойлончу болсом, сөзсүз аны өз айлым Шекердин образы аркылуу элестетээрим бышык. Анткени менин башатым – ушул Шекер. Ушул жерде аталарым жана бабаларым жашаган. Ушул жерде мен жарык дүйнөгө келип, аталган туулуп-өскөн жердин тирлик тартиби, салт-санаасы, ыр, жомогу, жаратылышы, абасы – бүткүл турпаты адамдын адам катары калыптанышында жана өз тагдырына ээ болуусунда зор таасири бар экендигинде бекен ишенемин”[5].

Жазуучу үчүн Шекер – “Мекен деген алп сөздүн куту түшкөн очок”, ааламга кеткен жолундагы “борбор”, “булактын чордону”, “өмүр башаты”, чыгармачылыктагы “негизги капиталы”. Адамдын дүйнөнү таанып-билүү модели түздөн-түз топоним – жашаган жери, географиялык чөйрөсүнө байланыштуу болуп, маданий-тарыхый мүнөздөгү окуялар менен ассоциацияланат. ”Топонимы являются важной частью культурно-философского восприятия жизни любого этноса, поскольку в них закрепляется общественно-исторический опыт – общечеловеческий и национальный, хранится и транслируется культурная информация” [13:5].

“Шекер – Кыргыз Республикасынын Талас облусунун Кара-Буура айылына караштуу кыштак, Шекер айыл округунун борбору. 6400дөй калк жашайт. XX кылымдын башында отурукташкан айылга айланган. Калкынын курамы бир улуттуу – кыргыздар, уруусу – шекер. Шекер деген ат айылдын баш жагында шекер салынгандай таттуу суу бар үчүн ошентип аталып калган десе, экинчи жоромолдо бул жерге шекер уруусундагылар биринчи отурукташкандыгы менен байланыштырышат. Айыл түштүк жагынан Көк-Сай, түндүк жагынан Аманбаев атындагы айыл менен чектешсе, батыш жагы Казакстан менен чек аралаш. Шекерди аралап аккан – Күркүрөө суусу. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынан көп жеринде бул суу тууралуу айтылат. Дайра Талас Ала-Тоосунун Манас чокусунун жана Байдамтал, Чыңгыз ашууларындагы(бул ат 2008-жылы берилген) мөңгүлөрдөн башталат. Көгөндү, Аташ-Чапкан деген куймалары бар. Терс деген суу менен кошулуп, Асса дайрасын түзөт. Боюнда Шекерден башка Көк-Сай, Арчагул, Кайнар, Аманбаев айылдары жайгашкан. Суусу Казакстанга агып өтөт. Айылдын бардык жагынан Манас-Ата тоосу көрүнөт. Манас-Ата-шекерликтердин сыймыгы, айылдын символу” [11:37, 39].

Ч.Айтматовдун чыгармаларында каармандардын жан-дүйнөсү өзү жашаган жерге болгон мамилеси, табиятты кабылдоосу аркылуу дагы тереңдеп ачылат [14; 15; 16; 17]. Өзүнүн бала кезин эскергенде да Шекери, Күркүрөөсү, Манас-Ата, Таластын кең жайлоосу, Ак-Сай, Көк-Сай, Арчагул, Маймак алдынкы планга чыгат. “Мен анда беш-алты жаштамын. Чоң энем мени өзү менен жайлоого алып жөнөдү Бул көч Шекердеги байыркы салтты улаган эң соңку

көчтөрдүн бири болуп калды шекилдүү. Анда ал мезгилдеги колхоздоштуруу деген саясат көчүп-конуп күн өткөрүп келаткан калкты отурукташтырып бүтүп калган. Жай айлары башталып, эл аз болсо да малын, бала-чакасын алып, жапырт жакадан жайлоого көчкөн убак. Мына ушундай учурлар айрыкча, менин балалык дүйнөм үчүн кайталангыс элестерди калтырды. Бизди, кичине балдарды, жайлоо өзүнүн не бир ажайып, керемет дүйнөсүнө баш бактырып, көч башталганда ар кимибизде ар кандай сонун ойлор, сезимдер келе баштачу. Боз үйлөр болсо төөлөргө, аттар менен өгүздөргө артыла жүктөлүп, күтүрөгөн жылкы үйүрлөрү менен, кой короолору менен талаа-түздөрдү басып өтүп, анан чокусу асман тиреп, жайы-кышы кары кетпеген ак тоого карай жөнөчүбүз. Көч жүрө-жүрө бийик ашууларды ашып, акыры салкын жайыттарга жетип, ошол жерлерди жайлоолоп жай алчубуз.” [4:262]. Ашуу алдындагы өргүү же “шыкама түнү” чогулуп, аман-эсен көздөгөн жерге жетсек деп ырым-жырымдарын жасашкан. Туулган жердин аты менен байланышкан мекендин ажайып кооздугу, тоолор, көчмөн турмуштун өзгөчө көрүнүштөрү, ой-сезимдердин кайталангыс учурлары акыл-эси али толо элек балага канчалык таасир эткени даана байкалат. Бул элестер жазуучуну өмүр бою коштоп, эңсетип, эстетип келгени талашсыз. Этностун биоэнергетикалык, биогенетикалык мүнөздөмөлөрү табият-ландшафтык факторлор менен байланыштуу. Ошондуктан социалдык процесстер менен катар улуттук мүнөздү, психологиянын, этникалык маданияттын, этникалык аң-сезимдин калыптанышында ролу чоң. Адам – космопланетардык зат. Ал каерде жүрбөсүн, жашабасын, өмүрүнүн аягына чейин туулуп өскөн жерине болгон сүйүүсүн, сагынычын сактап өтөт. “Биздин айылдын абышкалары ар бир баладан: “Кана, жети атаңды айт!” деп катуу талап менен сурашаар эле. Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы да мына ушуга негизделген. Бул жөнүндө мен “Ак кеме” повестимде бала менен машина айдаган казак жигит экөөнүн маегин бергемин. Бул жөнөкөй элдик философияны мен бала кезде уккан шекерлик абышкалардан насаат сөздөрүнөн алганмын. Мен – шекерликмин, ошол үчүн бул жакшы кааданы алигече урматтаймын. Менин атам – Төрөкул, Төрөкулдун атасы – Айтмат, Айтматтын атасы – Кимбелди, Кимбелдинин атасы – Кончужок... ушинтип отуруп биздин тукумдун башы – Шекердин өзүнө чейин санай берүүгө болот. Атамдын жана чоң аталарымдын туугандары – Рыскулбек, Керимбек, Өзүбек, Суванбек, Доолбек, Алымкул, Иманкул, Биримкул – булар да менин бабаларымдын катарына кирет.

Мындай карасаң – бул жөн гана адам ысымдары. А мен үчүн мунун мааниси чоң. Эл оозунда айтылган сөздөрдөн улам мен алардын ар биринин ысымдарын тереңимде ызааттайм жана сыймыктанамын. Бул өзүбүздөн мурда жашап өткөндөрдү эстөөгө жана алардын кадыр-баркын төмөндөтпөөгө бизди – кийинки муундарды милдеттендирет» [5:272]. Жогоруда жазуучу өзү белгилегендей, эс тутумдун уюткусу, уруулук-туугандык биримдиктин, жакын адамдарына урмат көрсөтүүнүн башаты тууган жерден башталат. Жазуучунун карындашы Роза Айтматова: “Агамдын чыгармаларында жаратылышты сүрөттөп жазгандарын окуганда ошол жерлерди – чөп, суу, булак, сай, Таластын жээгин тааныйм. Мен деле бул жерлерди көрбөдүм беле, бирок мен аларды эчак унутуп калгам. Сягы, мекенин, туулуп өскөн жерин чын дили менен сүйүү сезими, аны сүрөттөп айтып берүү чыныгы жазуучулук талант окшобойбу.

Чынгыз Төрөкулович жазуучу катары да, турмушта карманган позициясынын, билиминин негиздери да дал ушул биздин мекенибиз болгон Кара-Буура аймагында калыптанган. Айтматов адам катары, инсан катары ошол кездеги Кара-Буура чөлкөмүнүн коомчулугунун таасири астында өсүп жетилди. Айтматов эли менен Айтматов болду,” – деп жазат [2].

Тоолуктар үчүн туулган жер – эненин мээримин, жылуулугун, үй-бүлөдөгү бакыттын алгачкы даамын билдирген символ. Жогорудагы мисалдар “Балалыгым” деген чыгармасынан алынды, ак элечек кадимки кыргыз энелеринин типтүү элесин чагылдырган Айымкан чоң эне Чынгыз үчүн үй-бүлөлүк тектин, акылмандуулуктун, нарктуулуктун, этникалык жашоо образынын символу катары эскерилет. Алты жашар наристеге чоң эне менен көчкө кошулуп жайлоого барганы өзгөчө таасир калтырган: “...Айымкан чоң энем мени бир тайга мингизип

койгон. Мен эч качан ошол тайды эсимден чыгарбайм. Беш-алты жашар кичине баланын өзү жалгыз атка минип жүргөнү кызыктуу да?.. Ооп калбасын деген го, ээринин эки жагына жыгачтан таянгыч коюшкан экен. Чоң кишилер отурган ээрлерге салыштырып караганда, балдар үчүн жасалган мындай ээрлер айырмач деп аталып, шаарлык балдардын отургучтарына окшоп кетет” [3:276]. Жазуучу өзүнүн айырмач ээри менен шаар баласы отурган отургучту тымызын салыштырып, окурманга андан ары ой жүгүртүүгө жем таштап жаткандай. Ат үстүндө беш жашынан эркин жүрө билгенге үйрөнүп, жаратылыш койнунда анын мыйзамдары менен эсептешип, ырахаттанып жашаган бабаларыбыз отурукташып, отургучка байланып, кол телефондон гана ырахат алып калган мезгилге кантип жеттик? Эмнеден утук да, эмнени уттурдук? деген мыйзамдуу суроо туулат.

Ата-бабаларыбыздын жайлоого көчкөндөгү руханий даярдыктары, “атайын ойлонулган эрежелер” менен куралданган айылдаштарынын көч кербенин татаал жол, жаратылыштын күтүүсүз сюрприздери (бир метрден ашык кар менен мөңгү, көчкү, бороон) да токтото алган эмес. Эки айлык жайлоо жашоосу үчүн түмөн түйшүк, коркунучтардан тобокел менен өтүп, көздөгөн жерге жетип, конуш алышат. Кичинекей баланын эсинде жайлоо бул – “бейиштей ажайып чөлкөм”: “көкмөк шиберлер, түркүн гүлдөрдүн кооздугу өзүнчө бир кайталангыс керемет көрүнүштөр”, “мөңгү тараптан жортуп келген салкын таза аба”, “таштан ташка урунуп, шаркырап аккан мөлтүр кашка суу”, “ар кыл айбанаттар менен куштардын керемет үнү”. Жайлоодо өткөргөн күндөр жазуучу үчүн балалыктын эң бактылуу учуру болгон: “Балдар тыным албай кечке ойношчу. Чоңдор буга аябай ыраазы болушчу. Анткени алар балдарынын таза абадан дем алып, эркин ойногонун жан-дилинен каалашчу. Эч ким бизди тыйчу эмес. Көк асман д бизге айнек чыныны көмкөрүп койгондой сезилчү. Айланада таптаза мөлтүр суу агып, көк шибер кырчоону басат.” Эгер ушундай ажайып көрүнүштөргө күбө болбосо, балким, “Ак кемедеги” баланын жан-дүйнөсүн ошончолук деңгээлде ынанымдуу ача алмак эмес. Улуу муун кийинкилердин жашоо көчүн улантып кетишине жоопкерчилик менен карап, эрте эле анын кыйынчылыгы менен татаал сырларын үйрөткөн. Тубаса зирек баланын дүйнө кабылдоосу, таанып билүүсү турмуштун өзүнөн калыптанган. “Духовный байлык топтоонун бир булагы катары кыргыз баласы үчүн жайлоо чоң роль ойногон... Жайлоо кыргыз адамы үчүн табият кырсыгына жамаатташып каршы туруунун, чогулушуп нарктуу кеп кууп, оозеки чыгармачылыкты өркүндөтүүнүн, балдарга ата салттарын биргеликте сиңирүүнүн эң сонун мүмкүнчүлүгүн ачып берген ыймандык, эстетикалык, патриоттук, денелик жактан тарбиялоонун кайталангыс мектеби болгон”. [9:34]. Мына ушундай эле улуу муун менен кийинкилердин биологиялык-руханий байланышын жазуучу “Көздөн учкан көк жээкте” да башка мейкиндик-мезгилдик мерчемде чагылдырган.

Жайлоого жай башталганда көчүп, кайра катуу мезгили да табигаттын өзгөрүүлөрүнө жараша жүргүзүлгөн: “Жайлоодогу шарылдап аккан дарыянын суусунун четиндеги муз каймактаганда дароо көчүп кетүү шарт”. Кокус кыш эрте түшүп калса, кар көчкү болуп, ашуу жабылат. Демек, алдын ала азыркыдай түзүлгөн, бекитилген иш план бул жерде иштебейт, адам каалайбы, каалабайбы жаратылыш мыйзамдарына көз каранды болот. Ошон үчүн ашууну колдогон ээси болот деген түшүнүк жаралып, ага кайрылып жардам сурашкан. Кыргыздарда жаратылышка аяр мамиле жасоо, жашоосун ага шайкеш келтирүү далалаты жашоо образынан улам келип чыккан. Текеберленүү, өз кызыкчылыгын жогору коюу, жаратылыш байлыктарын чектен чыга аеосуз пайдалануу, жок кылуу айыпталган. Кыргыз фольклорунда макал-лакаптардан тартып, “Манаска” чейинки элдик чыгармаларда экологиялык маданият, терең философия камтылган. Айтматовдун фольклордук чыгармаларга кайрылуусундагы бирден бир максаты да ушул болду: адам жана табият мамилелеринин кечээгиси кандай эле, бүгүнкүсү эртеңине кандай таасир этерин көркөм чыгарма аркылуу ачып берүү, адамзатты эскертүү зарылдыгы. Бабалардын жашоосунда карманган, кылымдап иштелип чыгып, турмушта тууралыгы далилденген эзелки эрежелер “эскинин жомогу”(Орозкул) делип, бара-бара баасын жоготту. Материалдык мүдөөлөр менен руханий баалуулуктардын балансы бузулду. Бул жол адамзатты глобалдык кризиске алып

келип такады. Бул кризистин масштабы экологиянын чегинен чыгып, ыймандык, генетикалык деңгээлде карала баштады. Ойчулдар, интеллектуалдар, жазуучулар, окумуштуулар Адам өзү жараткан көйгөйдү чечүүнүн үстүндө баш оорутууда.

Жазуучунун жайлоодо жүргөндө Уу-Саз деген жайытта дон жылкысынын эмнеден улам өлгөнүн орус мал доктурга түшүндүрүп, беш жашында тилмеч болгонун эскерген жери бар. Баланын зээнин баалаган аксакалдардын сыйлыкка берген устуканы да өзүнчө бир тарбия, колдоо, болор баланы эртелеп таануу. Ошентип, мал союп, конок тосуу, устукан тартуу каадасында “тилмеч балакай” да көңүл сыртында калбайт: “Улуулардын бири мага майлуу жилик узатты. Мына менин эң алгачкы эмгек акым. ... Ушинтип алгачкы мертебе орус тилден кыргызчага, кыргызчадан орусчага которуп тилмеч болгом... Ошондон бүгүнкүгө чейин ушул эки маданиятка кызмат кылып келем. Жанагы окуя менин эң алгачкы тажрыйбам эле. Ошентсе да, ошол тажрыйба балалык жан дүйнөмдү козгоп, менде өз изин өмүр бою өчпөс кылып калтырып, ошондон ушул күн жашоомдун бир бөлүгүнө айланды. Тагдыр мага эки тилди билүү насибин буйруган экен,” – дейт [3:281]. Уу-Саздын өзгөчөлүгүн жергиликтүү жылкычылар эле эмес, алар баккан жылкылар да билгени кызыктуу факты, демек жашаган жердин ой-чуңкуру, жаратылыш дүйнөсү менен ушунчалык жакындыкта болууну жаш кезден эле сиңиришкен. Жазуучу ушул окуяны болочоктогу тагдыр-жазмышына төлгө катары кабылдайт, эс тутумундагы маанилүү учур деп карайт.

Топонимдер өзү турушунда эле доордун эстеликтери катары конкреттүү мезгил жана мейкиндик тууралуу маалымат беришет. Шекер, Манас-Ата, Уу-Саз образдык деңгээлде сыпатталып, өткөн кылымдын 30-жылдарындагы жергиликтүү табигый-жаратылыштык өзгөчөлүктөрдү, адамдардын жашоо шарттары менен доордун атмосферасын чагылдырат. Элечектин кадимки эле күндөлүк кийилчү кийим экени, көчтүн жамааттык-уруулук мүнөздө болушу, көчтү коштогон ырым-жырымдардын сакталып, аткарылгандыгы, боз үйдүн классикалык түрүнүн турак-жай катары али да активдүү колдонулушу, тиш дарылаган бакшы-табып же шаманизмдин дин, илимий медицина менен аралаш жашап жатышы, конокту козу союп сыйлоо сыяктуу көрүнүштөр жазуучунун 5-6 жаштагы мезгилиндеги көргөн-билгени, 30-жылдардан кабар берет. “Баарыбыздын боз үйлөрүбүз тигилген, Ар журтта жыйырма-отуздан боз үй турат. Адатта жайлоого боз үйлөрдү тиккенде уруу-уруу, урук-урук болуп, кошуналашып, журтка конушчу”. Али да туугандык-уруулук байланыштардын бекемдиги, салттуу көрүнүштөр жашап турган мезгил экени көзгө тартылат. Көчмөн турмуштун артыкчылыктары поэтизацияланат: “.. мына ушундай учурлар мен үчүн, айрыкча менин балалык дүйнөм үчүн кайталангыс элестерди калтырды. Бизди, кичине балдарды, жайлоо өзүнүн не бир ажайып, не бир керемет дүйнөсүнө баш бактырып, көч башталганда ар кимибизге ар кандай сонун ойлор, сезимдер келе баштачу. Боз үйлөр болсо төөлөргө, аттар менен өгүздөргө жүктөлүп, кой-короолору менен талаа-түздөрдү басып, анан чокусу асман тиреп, жайы-кышы кары кетпеген ак тоого карай жөнөчүбүз” [3:267]. Жазуучу тоолорго касиеттүү, улуу, ак, каардуу деген эпитеттерди, салыштырууларды колдонот. Булар жаш баланын-автордун өзүн курчап турган дүйнөнү жеке кабылдоосу, мамилеси. Баяндооч-протогонист көп жылдык мезгилдик дистанциядан туруп, эс тутумда калган ошол тарыхый-социалдык өзгөрүүлөргө баа берет, жыйынтык чыгарат: “Бул көч Шекердеги байыркы салтты улаган акыркы көч болуп калды шекилдүү. Анда ал мезгилдеги колхоздоштуруу деген саясат көчүп-конуп күн өткөрүп келаткан калкты отурукташтырып бүтүп калган”, “колхоздоштуруу ошол кездеги өлкөнүн бардык булуң-бурчтарында уюмдашуу менен ишке ашырылып жаткан, жадакалса, жылкылар (мында – дон жылкысы) да бул экономикалык өзгөрүүлөргө аралаштырылган эле. Подтекстке үнүлсөк, көчмөндөр өз эрки менен отурукташкан эмес, саясий жагдай-шарттардан улам “отурукташтырылган”. Демек, бул жерде саясий өзгөрүүлөр жөнүндө маалымат берип жатса, айрым элдик жөрөлгөлөрдүн жоюлуп кеткендигине да өкүнөт: “Кандай керемет кептер! Кийин да көп ирет жайлоого бардым. Бирок ошондогудай керемет сөздөрдү канча күтсөм да, кайрадан кайталап эшите албадым” [3:272].. Мал асыроо тууралуу кеңештерди Орусиядан келген мал доктур эле эмес, “карыялар да берип турган”.

Демек, мал-жанды, айрыкча, жылкы баласын жакшы билгендик ошол мезгилдеги айыл ичинде кеңири тараган, жалпыга тиешелүү эле көрүнүш болгондугун маалымдайт.

Апасы Нагима өз учурунун билимдүү аялдарынан болгон. Эл душманынын үй-бүлөсү аталып, кодуланганына карабай балдары үчүн жакшы мектеп издеп, Кировкага көчүп келет. Ата-энеси жөнүндөгү эскерүүлөрүндө Чыңгыз Айтматов адам катары окурманга дагы бир кырынан ачылат. Демейки ойчул, токтоо адам мындай учурда кадимки жаш баладай ичтен эңшерилип сезимтал, эмоционалдуу: “Апам Нагима Хамзеевна өз кезегинде обком комсомолдо иштеп жүрүп, атам менен ошол кызматына байланыштуу таанышкан экен. Ал экөөнү мен дайыма бирге иштеп, бирге жүрүшкөн жаш түгөйлөр абалында эсте туткум келет. Атамын эжеси Карагыздын сокмо дубалдан тургузулган үйү ушу кезге чейин сакталып турат. Бул үйдү кыйла мезгилдерден бери эч ким жашабайт. Бирок бир кезде биз, апам жана анын төрт уулу, ушул үйдө тирилик кечирчибиз. Башыбызга кыйын күндөр түшкөндө апам ошол жепирейген үйдөн: “Карагылачы, биздин тоолор кандай керемет! Ушулардын баары биздин тоолор эмеспи!” деп, Манас-Ата тарапты жаңсап көрсөтөөр эле”. [5]. Өзү татар кызы экенине карабай кыргыз кайындарына өмүр бою жакшы бүлө, Төрөкулга берилген ишеничтүү жар, балдардын мээримдүү, камкор энеси болуп жашады. Балдарды кыйын күндөрдүн каарынан калкалап, ата да, эне да болду. Манас-Атаны биздики дегени – туулган жердин касиетине ишенип, таянганы. Ошол жерде жашаган элге ишенип, таянганы. Мындай сөздү акылман эне гана айта алат Жогоруда жазуучу өзү белгилегендей, атасынын бир тууганы Карагыз эжеси, Досаалы жездеси кыйын күндөрдө жакшыдан калган туяктарды үйүнө баш калкалатып, өз балдарындай асыраган Жаш Чыңгыз ошондо эле Ата журттун эмне экенин, тууган эмне экенин жүрөктөн сезип, өмүр бою аны баалап, даңазалап өттү Жазуучунун журтуна кызыгып Шекерге барган журналист Б.Турдалиева: “Айтматов эскерүүлөрүндө көп сөз кылган мергенчи Досаалы жездеси менен Карагыз апасынын уулу Жапарбек ата жашаган үйдү сураштырып таптык. Үй дөңсөө жерде экен. Алысыраак жерден күрүлдөп аккан суунун агымы даана угулуп турду. Бул – Айтматов чыгармаларында далай ирет оозанган Күркүрөө суусу. Жапарбек ата байбичеси экөө жарык жүздүү жакшы адамдар экен. Айтматов тирүү кезинде бул үйгө көп келчү дешти”, – деп жазат. [12].

Жазуучунун эскерүүлөрдө, повесттеринде Маймакка байланышкан эпизоддор бар. Маймак – Талас облусунун Кара-Буура районуна караган кыштак. Бул жерде темир жол бекети жайгашкан жана ошол бекет аркылуу Талас облусуна келген, облустан чыккан бардык темир жол жүктөрү ташылат. Шекерден 22 чакырым жол. Төрөкул Айтматов Москвада камакка алынганда Нагима Хамзаева балдары Чыңгыз, Илгиз, Люция жана Роза менен беш күн поезд менен жүрүп, 1937-жылдын 1-сентябрында түнкү саат экиде Маймак бекетине келип түшөт.

Жазуучунун 60 жылдыгына карата Шекерде атайын чоң той өтмөк болот. Медеткан Шеримкулов баштаган жоон топ аткаминерлер Казак ССРинен Кыргыз ССРине кире бериште тосуп алышат да, Шекер айылына кетмек болушат. Ал жерде эл күтүп турган. Күтүлбөгөн жерден Чыңгыз Айтматов уюштуруучулардын планында жок сунушту айтып, биринчи Маймакка барабыз деп туруп алат. Чоңдор аргасыздан макул болот. Демек, жазуучунун Маймак менен байланышкан, жадында калган окуялар ал үчүн өтө маанилүү, Маймак ата-энесин эске салган жер деп түшүнсөк болот. Нагима Хамзаевна ооруканада өлүм алдында жатканда Чыңгыз: "Азыр Маймактагы кара түн эсиме түшүп жатат. Ал учурда байкуш апам бир баласын көтөрүп, бир баласын жетелеп, Илгиз экөөбүз этегине жармашып караңгы түндө бизди жетелеп келди эле. Ошол бойдон бизди жетелеп жүрүп жалгыз өзү чоңойтту. Эми ар кимибиз өз алдыбызча болуп калганда, биздин жакшылыгыбызды көрбөй кетип жатканы эмнеси? Дагы кичине жашай түшсө болбойт беле?" – деп ыйлайт. Ошон үчүн Чыңгыз Төрөкуловичке Маймактагы ошол түн аябай маанилүү болгон” [6]. Маймак жазуучуга өмүрүнүн өксүк кездерин эске салган, оор эмоциялар менен коштолгон учурлары менен өзгөчөлөнүп турат.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында Маймак темир жол бекети катары кездешет: "Бетме-беттеги" Ысмайыл Маймакта түн ката түшүп калат; "Жамийладагы" Данияр, Жамийла, Сейит эгиндерин араба менен Маймакка ташышат; "Саманчынын жолундагы" Толгонай менен Алиман Майсалбекти дал ушул Маймактан күтөт; "Эрте келген турналарда" Султанмурат атасы экөө Жамбылга Маймак аркылуу барышат.

Ч.Айтматов – өз доорунун даанышманы, ХХ кылымда адамзат тушуккан көйгөйлөрдүн масштабы менен маанисин тереңден туюп, публицист, сүрөткер катары ар тараптуу чагылдырып келди. Жазуучу жаратылыш-адам проблемасынын маанилүүлүгүн бейаң түрдө эле башынан билген, анткени анын туулуп өскөн чөйрөсү, табигый-географиялык аймак ушуга тарбиялаган. Ошон үчүн алгачкы чыгармаларынан эле пейзаждык сүрөттөөлөр, жаныбарлар дүйнөсү адам психологиясын, жан-дүйнөсүн ачуудагы негизги каражат катары пайдаланылган. Туулган жерге болгон сүйүү анын тоо-ташын, бетеге-чөбүн, суусун, жаныбарлар дүйнөсүнүн кайталангыс кооздугун бала кезден сезип туюудан, кастарлоодон башталат. Бул адамдын жашоосундагы түбөлүктүү социалдык эс тутумдун казасына өтөт. Доордун чакырыктарына жараша улам кайра иштелип, баалуулук касиети артып, бүгүнкүнү талдап, келечекти божомолдоого кызмат кылат.

Этносту биримдикте сактап турган символдор – тили, каада-салты, аймактык бүтүндүгү (жашаган туруктуу жери). Ар кандай эл, улут ушул үчүн күрөшкөн. Эл, улут катары сакталам десе, ушуларды көз карегиндей сактап, кийикинки муунга өткөрүш керек. Бул, азыркы тил менен айтсак, – идеология. Кыргыздар бирде биригип, күчтүү мамлекет түзсө, бирде жеңилип, чачыраган. Бактыга жараша, эл, улут катары сакталып, 21-кылымдын босогосун аттады. Бул – кубана турган факты. Ушуга жетчү жолдо кандай оош-кыйыштар болду, эмнебиз калып, эмнебиз кайрылгыс болуп кылымдар бүктөмүндө калды, мындан аркы жолубуз кандай болот деген суроолор аң-сезимдүү жарандын көкүрөгүндө жашаш керек. Же баары эле көр тириликтин ташпишинде, материалдык маселелерди чечүү менен алектенүүдөбү? Эгер постсоветтик өлкөлөрдүн мисалында, айрым изилдөөлөргө таянсак, этнос өз иденттүүлүгүн сактап кала турган баалуулуктарга болгон мамилеси солгундап, айрыкча жаштардын Батыштын, ар кандай диний агымдардын, массалык маданияттын таасиринде калып, материалдык маселелердин биринчи планга коюлуп жатканы белгиленет. Кыргызстанда деле ушундай маанай байкалат. Коомду бириктире турган эң күчтүү фактор бул – социалдык эс тутум. Тарыхый, маданий эс тутум – социалдык эс тутумдун компоненттери. Миграциялык процесстердин күчөшү да жогоруда айтылган баалуулуктардын калыптанышына тескери таасирин тийгизет. Күн көрүү максаты мекенчилдик түшүнүктөрдү сүрүп чыгарабы? Бөтөн жерде туулган, өскөн кандаштарыбызга “Туулган жердин топурагы алтын”, “Туулган жери туу казыгым”, Ат айланып казыгын табат”, “Бөтөн жерде султан болгончо, өз элинде ултан бол” деген бабалардын керээзин ким эске салат. Кыргыз жеринин кайталангыс кооздугун көрүп, сезбеген, кыргыз тилинде ыр угуп, ырдабаган, Айтматовду кыргызча окуса түшүнбөгөн муун, кыргыз урпагы өсүп келатат. Ааламдашуу торунда калган азыркы жаш муун кандай жолду тандайт деген түпөйүл суроолор азырынча жоопсуз калууда.

Айтматовдун чыгармаларында туулуп-өскөн жердин кайталангыстыгын, анын көркөмдүгү менен руханий “бешик” катары адамдын жашоосундагы ордун чагылдыруу лирикалык-романтикалык тондон философиялык-драмалык тонго өтүп, өзүнчө бир концепциялык мазмунга ээ болот. Согуш мегилиндеги Шекер, Маймак, Аксай, Көк-Сай, Жийде, Грозный, Кировка деген жер аталыштары жазуучунун апааттын айынан турмушка эрте аралашкан балалыгы менен байланышкан эскерүүлөрүндө байма-бай кайталанып, бүтүндөй эл-журт, өлкө тарткан кыйын мезгил, сыноолордон кабар берет. Эми эс тутумдагы материалдар, өспүрүмгө таасир эткен турмуштук кырдаалдар, түз эле чыгармачылык устаканага түшүп, көркөмдүктүн мыйзамдарына жараша иштелип чыккандан кийин аңгеме, повесттеринен орун ала баштайт. Шекерлик дезертир Ысмайыл, көксайлык келин Жамийла, Казакстанда балдар үйүндө чоңоюп, согуштан эвакуацияланып Шекерге келип калган Данияр, шекерликтер – батрачком Ыбырайым (Кеңеш), жийделик Толгонай, акын Мырзабай,

комбайнер Тойлубай – белгилүү повесттердин каармандарынын прототиптери. Жазуучунун карындашы Роза Айтматова да жогорудагы ойду тастыктайт: “1942-жылы апам Жийде колхозуна бухгалтер болуп орношуп, биз Кировкадан көчүп кеттик. Бул жерде Чыңгыздын келечек каармандары жашачу эле: Толгонай, Суванбек, Алиман... Ал жерде да биз эң жакшы адамдардын арасында турдук, айрыкча мен Толгонай энени белгилейт элем, ал чынында эле улуу адам болчу» [2].

Дүйнөнүн көп ажайып жерлерин көргөн жазуучу жашы бир топко барып калганда чет жерде, Люксембургда, элчилик кызматта жүрүп жазган “Ысык-Көлдү сагынуу” деген ыры бар. Ырда не деген кусалык, теренден чыккан сүйүү, сагыныч сезимдери чөгөрүлгөн.

Ысык-Көл – кыргыз бермети, элибизге Жараткандан берилген белек. Даанышман жазуучу үчүн сагынган көлү – “алтын”, байыркы бабалардын да, балалыктын да изи калган өлбөс тарых. Сагынган көлүнүн көркүн, кооз толкундарын көрүш үчүн ак куу болуп балыктай эркин көктө сүзсөм деп эңсейт. Эс тутумдун күчү ушунчалык, кайда жүрбөгүн түпкүрдөгү элестерди ойготуп, сагынычты ырга айлантып, сөзгө айлантып автордун сезим-туюмун, эмоциялык-психологиялык абалын көз алдына тартат. Ушул кыска көлөмдүү ырга да айтматовдук масштабдуулук, тарыхый, мезгилдик мерчем, философиялуулук мүнөздүү десек болот:

Байыркынын, бабалардын,
Сөзү калды көл бетинде.
Балалыгым эстен чыкпайт,
Изим калды көл четинде.

Жогорудагы саптарда жеке адам жана кылымдарды сырын каткан көл, анда мекендеп өткөн бабалардын сөзү, Мекендин касиети менен кымбаттыгы, эч нерсеге алмаштыргыс ченемсиз баалуулугу, тарых жөнүндө эс тутумдан өнүп чыккан чулу ой жатат. Демек Адам ою, кыялы менен түбөлүктүү да, эркин да экен, ушунусу менен мезгилге, аралыкка багынбайт тура. Ысык-Көл гидроними аталган ырда жазуучу үчүн Кыргызстан, Мекен деген чоң түшүнүктү камтып турат.

«У каждого народа есть свой особый духовный внутренний мир, отражающий его социальные, географические, этнические, языковые и другие особенности, Душа народа - это его общественная психология, то есть включающая такие всеобщие обоснования душевной жизни каждого человека, которые формируют его национальный характер, традиции, обычаи, нравы, привычки. И чем лучше психологическое здоровье народа, тем он сильнее духом» [10:25].

Ч.Айтматов жер-суулардын тарыхый жана улуттук таризде аталышын колдогон. Окумуштуу О.Ибраимовдун айтуусунда, *Ала-Тоо аянтынын атын жазуучу койгон экен. Илгери, СССР убагында Москвадан Воротников келип аянт ачылганда, Айтматов Ала-Тоо аянты болсун деп атайын сөз сүйлөгөн* [1]. Борбор шаарыбыздагы аэропорттун аталышын да Союздун жетекчилерине жеке кадыр баркын салып жүрүп, “Манас” деп койдурган экен. Ааламдашуу доорунда кыргызды сактап кала турган баалуулук, элдин улуу дөөлөтү катары улуттук тилди, маданиятты, “Манас” баш болгон оозеки адабиятты, төкмөлүк жана мансчылык өнөрдү өмүрүнүн аягына чейин сүрөткер, коомдук ишмер, мекенчил жаран катары коргоп, өнүктүрүүгө зор салым кошуп келди. Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон прозалык чыгармалар топтомун “Тоолор жана талаалар”(1963) повести десе, публицистикалык чыгармаларынын жыйнагын ”Жер, суу менен автолошуп”(1978) деген аталышта жарыялайт. Акыркы романы болсо “Тоолор кулаганда”(2006) деп аталды. Демек, жазуучу үчүн жер-суу, тоолор, талаалар – чыгармачылыгы, өмүрү менен ажырагыс байланыштагы ааламдык түшүнүктөр.

Корутунду жана сунуштар

- Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы жеке көрүнүштөр – анын чыгармачылыгындагы негизги капитал;
- Топонимдер автордун өмүр баянындагы фактылар менен тыгыз байланышта берилген;
- Жазуучу реалдуу мейкиндикти сүрөттөгөн;
- Жайлоодо өткөргөн балалыгы жазуучу үчүн эң бактылуу, улуттук тарбия сиңирилген маанилүү учур болгон;
- Маймак жазуучуга өмүрүнүн өксүк кездерин эске салган, оор эмоциялар менен коштолгон учурлары менен өзгөчөлөнүп турат;
- Согуш мегилиндеги Шекер, Маймак, Аксай, Көк-Сай, Жийде, Грозный, Кировка деген жер аталыштары жазуучунун апааттын айынан турмушка эрте аралашкан балалыгы менен байланышкан эскерүүлөрүндө байма-бай кайталанып, бүтүндөй эл-журт, өлкө тарткан кыйын мезгил, сыноолордон кабар берет;
- Сүрөткер үчүн эс тутумдун уюткусу, уруулук-туугандык биримдиктин, жакын адамдарына урмат көрсөтүүнүн башаты тууган жерден башталат;
- Жазуучу кыргыз турмушунун этникалык көрүнүштөрүн эс тутумунан кайра жаратып, чыгармаларында көркөм жалпылоого чейин көтөргөн;
- Шекер, шекерликтер цивилизациянын кыйраткыч соккусу жете элек экзотикалык аймак деген кошумча маанини берет;
- Табигаттын эзелки көркөмдүгү менен бейкуттугу сакталган байыркылык менен бүгүнкү цивилизациянын жат көрүнүштөрүн салыштыруу да топонимдердин фонунда ишке ашат;
- Топонимия аркылуу автордун саясий-идеологиялык көз караштары да чагылдырылган;
- Ч.Айтматов жер-суулардын тарыхый жана улуттук таризде аталышын колдогон;
- Жазуучу үчүн жер-суу, тоолор, талаалар – чыгармачылыгы, өмүрү менен ажырагыс байланыштагы ааламдык түшүнүктөр;
- Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы адабий топонимия – изилдене элек тармак;
- Жазуучунун чыгармачылыгындагы адабий топонимияны изилдөөнү улантуу анын чыгармачылыгын жаңы кырларын ачат жана айтматовтаануу илимине кошулган маанилүү салым болот.

Адабияттар

1. Ааламга батпаган Айтматов. <https://www.azattyk.org/a/1286055.html>
2. Айтматова Р. Айткым келген ойлор. Новая литература Кыргызстана, 2013. <http://www.literatura.kg/articles/?aid=1846>).
3. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын 8 томдук жыйнагы. _Б.; 2014. 4-т. 262-276-бб.
4. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын 10томдугу. _Б.; 2008. 8-т. 272-б.
5. Айтматов Ч. Менин мекеним. <https://7ata.kg/articles/item/1>
6. Айтматовду ыйлаткан түн. <https://sputnik.kg/20181223/maymak-zhana-chyngyz-aytmatov-tuuraluu-zheti-fakty-1042580159.html>.
7. Новая литературная энциклопедия. <https://nlit.ru/>.
8. Луи Арагон. Махабат жөнүндөгү эң сонун баян. Китепте: . Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Адабияттаануу. 7-китеп / Түзгөндөр: А. Акматалиев, А. Кадырманбетова. Бишкек: «Полиграфбумресурсы», 2018.17-б.
9. Муратов А. Чынгыз Айтматов – жазуучу-этнопедагог.-Б.: 2006. 34-б.
10. Попов В.Д. Психология и экономика. М.: Сов. Россия, 1989. С. 25.

11. Садыралиева Н.И.Шекер айылындагы топонимдердин калыптанышынын географиялык негиздери. // Известия ВУЗов Кыргызстана, № 5, 2022.37-39-бб.
12. Турдалиева Б. //“Эркин тоо”, 13.07.2017.
13. Фаткуллина Ф.Г. Топонимы как компонент языковой картины мира // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № – № 1-1; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=18126> (дата обращения: 08.04.2024.)
14. Алиева, Ф. Э. Эс-тутум феноменинин Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы эстетикалык функциясы / Ф. Э. Алиева, А. О. Тизекбаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 678-687. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_678. – EDN PUKBSY.
15. Кошалы Кызы, Б. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүк аксиологиялык мазмуну / Б. Кошалы Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 2(2). – P. 23-29. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_3. – EDN TSZEPY.
16. Исаков, К. А. Философская проекция деградации человека в произведениях Ч. Айтматова / К. А. Исаков, Д. А. Асанова, Г. З. Абытова // Вестник Ошского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2023. – № 1(1). – С. 23-31. – DOI 10.52754/16948823_2023_1(1)_4. – EDN FREMWW.
17. Осекова, А. К. Согуш темасынын Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында берилиши / А. К. Осекова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1071-1076. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1071. – EDN JDDNXD.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2024, 25-32

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2024_2_3](https://doi.org/10.52754/16948653_2024_2_3)

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ КЫРГЫЗСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ:
СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

КЫРГЫЗ-ТҮРК МАМИЛЕЛЕРИНИН ТАРЫХЫЙ ПРОЦЕССТЕРИ: АБАЛЫ ЖАНА
КЕЛЕЧЕГИ

HISTORICAL PROCESSES OF KYRGYZ-TURKISH RELATIONS: STATE AND PROSPECTS

Бердибек уулу Чынгыз

Бердибек уулу Чынгыз

Berdibek uulu Chyngyz

преподаватель, Ошский государственный университет

Окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Lecturer, Osh State University

chberdibekuulu@oshsu.kg

ORCID: 0000-0001-5553-0250

Карыбеков Эмильбек Туголбаевич

Карыбеков Эмильбек Туголбаевич

Karybekov Emilbek Tugolbaevich

преподаватель, Ошский государственный университет

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Lecturer, Osh State University

karybekov@oshsu.kg

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ КЫРГЫЗСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

В статье рассматриваются исторические аспекты и современное состояние кыргызско-турецких отношений. Анализируется процесс их формирования, начиная с древних тюркских связей, и изучаются этапы развития двустороннего сотрудничества после обретения Кыргызстаном независимости. Особое внимание уделено перспективам сотрудничества в политической, экономической и культурно-гуманитарной сферах.

Ключевые слова: Кыргызстан, Турция, исторические аспекты, двусторонние отношения, тюркские народы, независимость, политическое сотрудничество, экономическое взаимодействие

*Кыргыз-Түрк мамилелеринин тарыхый
процесстери: абалы жана келечеги*

*Historical processes of Kyrgyz-Turkish Relations: State
and Prospects*

Аннотация

Макалада кыргыз-түрк мамилелеринин тарыхый аспекттери жана азыркы абалы каралат. Алардын калыптаныш процесси байыркы түрк байланыштарынан баштап талданып, Кыргызстандын эгемендүүлүккө жетишкенден кийинки эки тараптуу кызматташтыктын өнүгүү этаптары изилденет. Саясий, экономикалык жана маданий-гуманитардык чөйрөлөрдөгү кызматташуунун келечегине өзгөчө көңүл бурулган.

Abstract

The article examines the historical aspects and current state of Kyrgyz-Turkish relations. It analyzes the process of their formation, starting from ancient Turkic ties, and explores the stages of the development of bilateral cooperation after Kyrgyzstan gained independence. Particular attention is given to the prospects for collaboration in political, economic, and cultural-humanitarian spheres.

Ачкыч сөздөр: Кыргызстан, Түркия, тарыхый аспекттер, эки тараптуу мамилелер, түрк элдери, эгемендүүлүк, саясий кызматташтык, экономикалык өз ара аракеттенүү

Keywords: Kyrgyzstan, Turkey, historical aspects, bilateral relations, Turkic peoples, independence, political cooperation, economic interaction

Введение

Кыргызско-турецкие отношения имеют долгую и богатую историю, уходящую корнями в эпоху древних тюрков, когда общие культурные, языковые и этнические связи создавали основу для взаимодействия народов Центральной Азии и Анатолии. Эти исторические контакты заложили фундамент для современного партнерства, которое развивается на принципах взаимного уважения, стратегического сотрудничества и культурного диалога [1; 13].

В XX веке, после распада Советского Союза и обретения Кыргызстаном независимости в 1991 году, отношения между двумя странами получили новый импульс. Турция стала одной из первых стран, признавших независимость Кыргызстана, что стало отправной точкой для активного взаимодействия в политической, экономической и гуманитарной сферах [2; 13; 14; 15].

В современных условиях кыргызско-турецкие отношения имеют стратегическое значение. Сотрудничество осуществляется в рамках двусторонних соглашений, а также через международные и региональные платформы, такие как Тюркский совет.[10] Эти отношения не только способствуют укреплению связей между двумя странами, но и играют важную роль в обеспечении стабильности и развития всего тюркского мира.

Целью данной статьи является анализ исторических аспектов формирования кыргызско-турецких отношений, изучение их современного состояния и выявление перспектив развития сотрудничества в ключевых сферах. Исследование позволяет оценить вклад двустороннего партнерства в социально-экономическое развитие обеих стран, а также в укрепление их международного имиджа.

Исторические аспекты кыргызско-турецких отношений

Истоки кыргызско-турецких отношений уходят в эпоху древних тюрков, когда степные народы Центральной Азии и Анатолии делили общую культурную и языковую идентичность. Становление Тюркского каганата (VI–VIII века) сыграло ключевую роль в объединении тюркских племен, включая древних кыргызов. [11] Общие традиции, религиозные практики (например, тенгрианство) и использование тюркской рунической письменности создавали уникальную платформу для взаимодействия, несмотря на географическую удаленность. Эти ранние связи заложили фундамент для формирования тюркского мира, который сохранился как концепт культурного и политического единства.

Во время Великого шелкового пути торговля между Центральной Азией и Анатолией усилилась, что способствовало распространению товаров, идей и технологий. Кыргызы, находясь на ключевых торговых маршрутах, играли роль посредников между Востоком и Западом. В этот период также усилились культурные контакты благодаря распространению ислама, который стал основным объединяющим фактором. Ислам не только способствовал укреплению связей, но и привел к обмену научными и философскими достижениями.

В период Османской империи (XIV–XX века) прямые связи между кыргызами и турками ослабли, что было обусловлено геополитическими изменениями и смещением торговых маршрутов. Тем не менее идея единства тюркских народов сохранялась в культурной памяти

и нашла отражение в литературе и искусстве. Присоединение Центральной Азии к Российской империи в XIX веке стало дополнительным барьером для контактов с Османской империей. Однако интерес к тюркской культуре, языкам и общему историческому наследию сохранялся.[3]

Начало XX века ознаменовалось ростом пан-тюркизма как идеологии, направленной на объединение тюркских народов [14]. Турецкие интеллигенты активно изучали культуру и историю кыргызов, видя в них часть общего тюркского мира. В то же время кыргызские интеллектуалы, такие как Мураталы Куренкеев, были вдохновлены тюркским возрождением. Однако реализация идей пан-тюркизма была ограничена политической ситуацией, включая советскую политику изоляции Центральной Азии от внешнего мира.

Исторические аспекты кыргызско-турецких отношений показывают, что их взаимодействие основывается на глубокой культурной и этнической близости. Современные двусторонние отношения, включая экономическое сотрудничество, образовательные программы и политический диалог, черпают силу из общего исторического наследия. Исторический анализ свидетельствует, что продолжение развития этих связей способствует укреплению тюркского мира, стимулирует обмен опытом и помогает решать глобальные вызовы, такие как культурная идентичность и экономическая интеграция.[4]

Исторические аспекты кыргызско-турецких отношений подчеркивают их уникальность и устойчивость к внешним вызовам. Общие культурные корни обеспечивают высокий уровень доверия, что является редким фактором в международных отношениях. В то же время анализ показывает, что развитие отношений сталкивалось с ограничениями, связанными с геополитическими изменениями и отсутствием институциональных механизмов в ранние периоды. Исторический опыт свидетельствует о необходимости укрепления современных двусторонних инициатив через многосторонние платформы, такие как Организация тюркских государств, что может способствовать не только национальному развитию, но и стабильности в регионе.

Современное состояние кыргызско-турецких отношений.

Кыргызско-турецкие отношения в XXI веке представляют собой многогранное сотрудничество, охватывающее политические, экономические, культурные и образовательные аспекты. Турция стала одной из первых стран, признавших независимость Кыргызстана в 1991 году, что задало тон для дальнейшего партнерства, основанного на исторической и культурной близости. Однако современное состояние этих отношений требует анализа не только их достижений, но и вызовов.

Кыргызстан и Турция поддерживают стабильный политический диалог, базирующийся на взаимном уважении и стратегическом партнерстве. Турция активно поддерживает инициативы Кыргызстана в международных организациях, таких как Организация тюркских государств (ОТГ). Кыргызстан, в свою очередь, рассматривает Турцию как ключевого партнера в продвижении своих интересов на мировой арене.

Однако политическое сотрудничество сталкивается с вызовами, связанными с различием в приоритетах внешней политики. Например, Кыргызстан сохраняет нейтралитет в ряде геополитических вопросов, что иногда ограничивает потенциал взаимодействия. Турция,

напротив, активно вовлечена в региональные конфликты и глобальные инициативы, что требует учета её стратегических интересов.[5]

Экономические отношения между Кыргызстаном и Турцией динамично развиваются, особенно в сферах торговли и инвестиций. Турция входит в число крупнейших торговых партнеров Кыргызстана, экспортируя текстиль, строительные материалы и электронику, а также импортируя сельскохозяйственную продукцию. Турецкие компании активно участвуют в строительстве инфраструктурных объектов и инвестируют в банковский сектор Кыргызстана.

Однако товарооборот между странами остаётся относительно низким из-за логистических сложностей и несоответствия стандартов. Турецкие инвесторы сталкиваются с трудностями в ведении бизнеса в Кыргызстане из-за недостаточной правовой защищённости и коррупции. Укрепление двусторонних экономических связей требует создания более благоприятного инвестиционного климата и устранения барьеров для торговли.

Одной из наиболее успешных областей кыргызско-турецкого взаимодействия является культурно-гуманитарное сотрудничество. Турция активно поддерживает образовательные программы в Кыргызстане, включая работу таких учреждений, как Кыргызско-Турецкий университет «Манас». Университет стал важным центром подготовки кадров и культурного обмена между странами.

Кроме того, Турция финансирует множество культурных и социальных проектов через Турецкое агентство по сотрудничеству и координации (ТКА). Эти инициативы способствуют сохранению общего исторического наследия и укреплению взаимопонимания. Однако, несмотря на успехи, существует проблема ограничения доступа к подобным программам для населения в отдалённых регионах Кыргызстана.

Одной из ключевых проблем в кыргызско-турецких отношениях является влияние глобальных и региональных факторов, таких как геополитическое соперничество крупных держав в Центральной Азии. Например, Турция иногда сталкивается с необходимостью учитывать интересы России и Китая, которые также активно присутствуют в Кыргызстане [6; 16].

Дополнительным вызовом стало противоречие вокруг образовательных учреждений, связанных с организацией ФЕТО. После попытки переворота в Турции в 2016 году Анкара потребовала закрытия школ, финансируемых этой организацией, что вызвало дипломатические сложности. Кыргызстан стремился сбалансировать свои отношения с Турцией и внутренние интересы, что показало необходимость гибкости в управлении двусторонними отношениями. Однако стоит отметить, что организация, называемая ФЕТО, имела очень хорошие отношения с нынешним президентом Реджепом Тайипом Эрдоганом.

Современное состояние кыргызско-турецких отношений предоставляет потенциал для дальнейшего углубления сотрудничества. В политической сфере необходимо укреплять координацию через международные структуры, такие как ОТГ и ООН. Экономическое взаимодействие может быть улучшено за счёт реализации совместных проектов в области «зелёной» энергетики, цифровой трансформации и агропромышленного комплекса.

Культурно-гуманитарное сотрудничество требует расширения образовательных и культурных программ, особенно для молодёжи. Важным направлением может стать создание

совместных исследовательских центров и инициатив по популяризации тюркского культурного наследия.

Современные кыргызско-турецкие отношения характеризуются устойчивостью и многогранностью, однако их дальнейшее развитие зависит от способности обеих сторон преодолевать вызовы и находить баланс между национальными и региональными интересами. Углубление сотрудничества может стать важным фактором для укрепления стабильности и процветания как в двустороннем, так и в многостороннем формате.

Кыргызско-турецкие отношения развиваются на основе многогранного сотрудничества, охватывающего различные сферы, включая политику, экономику, культуру и образование. Ожидается, что в будущем отношения между двумя странами будут углубляться, однако для этого потребуются решение нескольких ключевых вызовов и использование текущих возможностей.

В политической сфере Кыргызстан и Турция заинтересованы в укреплении двустороннего сотрудничества, и в этом контексте важным аспектом является углубление взаимодействия в рамках региональных и международных организаций, таких как Организация тюркских государств (ОТГ). Сотрудничество в таких форматах позволяет обеим странам усиливать свою позицию на мировой арене. Важной целью является развитие координации по вопросам безопасности, включая борьбу с терроризмом и экстремизмом.[9]

Тем не менее, в политической плоскости остаются вызовы, связанные с балансом интересов. Турция активно развивает внешнюю политику, нацеливаясь на расширение своего влияния в Центральной Азии. Кыргызстан, при этом, поддерживает многовекторную внешнюю политику, ориентированную на сохранение хороших отношений с соседними государствами, включая Россию и Китай. Это требует от обеих стран гибкости и готовности к компромиссам, чтобы избежать конкуренции за региональное влияние [16].

Экономическое сотрудничество между Кыргызстаном и Турцией имеет значительный потенциал для роста, особенно в таких областях, как торговля, инвестиции и инфраструктура. Турция, являясь одним из крупных инвесторов в экономику Кыргызстана, может сыграть важную роль в строительстве крупных инфраструктурных объектов и в содействии развитию энергетических проектов. Однако на данный момент товарооборот между странами остается на сравнительно низком уровне, что обусловлено рядом факторов, включая недостаточную логистическую связанность и правовые барьеры. Одним из важнейших шагов для углубления экономического сотрудничества является улучшение бизнес-климата в Кыргызстане и создание более выгодных условий для турецких инвесторов. Это также касается устранения коррупционных рисков и улучшения правовой среды. Вдобавок, активное сотрудничество в области агропромышленного комплекса, где Турция имеет значительный опыт, может привести к существенным экономическим выгодам для обеих сторон.

Сотрудничество в культурной и гуманитарной сфере является одним из наиболее успешных и востребованных направлений. Программы обмена студентами, образовательные инициативы и культурные проекты способствуют углублению взаимопонимания между народами двух стран. Турция оказывает значительную помощь в сфере образования, предоставляя стипендии кыргызским студентам, а также содействует развитию кыргызско-

турецких образовательных учреждений, таких как Кыргызско-Турецкий университет «Манас».[7]

В перспективе это сотрудничество может быть расширено через активизацию культурных программ, направленных на сохранение и развитие общего тюркского наследия. Для этого целесообразно создавать совместные культурные центры, исследовательские институты, а также расширить взаимодействие в области туризма. Важным аспектом является повышение уровня взаимных турпотоков, что станет фактором укрепления межкультурных связей.

Не менее важной перспективой для развития двусторонних отношений является развитие совместных проектов в области высоких технологий, науки и образования. Турция активно инвестирует в образовательные программы и поддерживает многочисленные проекты в сфере науки и технологий. [8] Образовательное сотрудничество, включая научные исследования и обмен знаниями, может стать движущей силой для инновационного развития Кыргызстана. Создание совместных научно-исследовательских центров и университетов, а также развитие системы дистанционного обучения и научных обменов открывают новые горизонты для более тесного сотрудничества между странами в области образования и технологий. Эти шаги помогут Кыргызстану повысить качество образования и подготовку высококвалифицированных специалистов, что, в свою очередь, станет основой для дальнейшего экономического роста.

Перспективы развития отношений между Кыргызстаном и Турцией также зависят от реализации социальных программ, направленных на повышение качества жизни граждан. Ожидается, что Турция продолжит оказывать помощь в сфере здравоохранения, сельского хозяйства, а также в поддержке социально уязвимых групп населения, таких как молодежь, женщины и пожилые люди. Развитие социальных программ на основе взаимного сотрудничества будет способствовать улучшению социального климата в обеих странах и укреплению дружбы между народами. Важно также усилить взаимодействие в области миграционной политики и интеграции граждан обеих стран.

Кыргызско-турецкие отношения основаны на историческом наследии и многовековых культурных связях. Современное состояние партнерства демонстрирует высокий уровень взаимопонимания и сотрудничества, что создает благоприятные перспективы для дальнейшего углубления отношений. В условиях глобальных вызовов партнерство Кыргызстана и Турции может стать примером успешного взаимодействия тюркских стран на международной арене.

Литература

1. Зайнуллаев, С. (2016). История кыргызско-турецких отношений. Бишкек: Кыргызский институт стратегических исследований.
2. Джумабаев, А. (2014). Кыргызстан в международных отношениях: История и современность. Бишкек: Издательство "Адабиет".
3. Сулейманова, Г. (2017). Турецкий фактор в Центральной Азии. Москва: Научное издательство.

4. Жусупов, М. (2015). Культурное и образовательное сотрудничество Кыргызстана с Турцией. Бишкек: Кыргызская академия образования.
5. Адамбеков, Д. (2018). "Турция как партнер Кыргызстана в политической и экономической сферах". Тюркология и Центральная Азия, 12(1), 45-60.
6. Султанова, С. (2019). "Геополитические аспекты кыргызско-турецких отношений в контексте Центральной Азии". Исследования международных отношений, 6(3), 88-104.
7. Кадирбекова, Ж. (2020). "Образовательные и культурные связи Кыргызстана и Турции: История и перспективы". Социокультурные трансформации в Центральной Азии, 10(4), 72-85.
8. Электронные ресурсы:
9. Международные отношения и безопасность: Кыргызско-турецкие отношения в эпоху глобализации. (2021). Электронный журнал "Глобальные исследования", www.globalstudies.kg.
10. Турецкий след в Центральной Азии: перспективы и вызовы. (2020). Официальный сайт Министерства иностранных дел Турции, www.mfa.gov.tr.
11. Современные вызовы и перспективы развития отношений Кыргызстана и Турции. (2022). Институт развития Центральной Азии, www.idca.kz.
12. Международный центр исследований Центральной Азии. Статья о роли Турции в экономическом и культурном развитии Кыргызстана. www.centralasia.org
13. Чыналиева, М. И. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы кыргыз-түрк кызматташтыгы / М. И. Чыналиева, М. А. Закиров // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 3. – P. 247-254. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_3_247. – EDN GDIERR.
14. Халматов, К. А. Этно-культурные связи тюрских и других народов / К. А. Халматов // Вопросы востоковедения. – 2022. – № 1. – С. 128-133. – DOI 10.52754/16948653_2020_1_23. – EDN LQFVBA.
15. Султанбекова, Д. И. Возрождения Великого Шелкового пути в современных условиях / Д. И. Султанбекова // Вопросы востоковедения. – 2024. – № 1. – С. 65-72. – DOI 10.52754/16948653_2024_1_8. – EDN NXMITZ.
16. Гимазитдинов, И. Р. Установление и история развития кыргызско китайских дипломатических отношений: состояние и перспективы / И. Р. Гимазитдинов, А. С. Тухтаматов, С. Т. Мырзаканова // Вопросы востоковедения. – 2022. – № 1. – С. 36-42. – DOI 10.52754/16948653_2020_1_7. – EDN TUQIWP.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2024, 33-39

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2024_2_4](https://doi.org/10.52754/16948653_2024_2_4)

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ МЕНЕН ТҮШТҮК КОРЕЯНЫН ДИПЛОМАТИЯЛЫК
МАМИЛЕЛЕРИ**

ДИПЛОМАТИЧЕСКОЕ ОТНОШЕНИЕ КЫРГЫЗСКОГО РЕСПУБЛИКА С ЮЖНОЙ
КОРЕИ

DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN THE KYRGYZ REPUBLIC AND SOUTH KOREA

Камаева Кымбат Канболотовна

Камаева Кымбат Канболотовна

Kamaeva Kymbat Kanbolotovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

kymbat.koma@mail.ru

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ МЕНЕН ТҮШТҮК КОРЕЯНЫН ДИПЛОМАТИЯЛЫК МАМИЛЕЛЕРИ

Аннотация

Кыргыз Республикасы Азиядагы кызматташган өлкөлөрдүн бири – Корея Республикасы. Акыркы жылдары Кыргызстан менен Түштүк Кореянын ортосундагы кызматташтык өнүгүүдө. 2013-жылы ноябрь айында Кыргызстандын экс-мамлекет башчысы Алмазбек Атамбаевдин, 2014-жылы Жогорку Кеңештин төрагасы Асылбек Жээнбековдун Түштүк Кореяга болгон расмий иш сапарлары Кыргызстандын тышкы саясатында Түштүк Корея менен болгон мамилелерди жаңы баскычка көтөрдү. Бул макаланын негизги максаты эки өлкөнүн ортосундагы кызматташтыкты аныктоо болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: Кыргыз Республикасы, Түштүк Корея, экономикалык кызматташтык, кызматташтыктын перспективалары

*Дипломатическое отношение Кыргызского
Республика с Южной Кореи*

*Diplomatic relations between the Kyrgyz Republic and
South Korea*

Аннотация

В последние годы дипломатические отношения Кыргызстана с Южной Кореей переходят на новый уровень сотрудничества. Официальный визит президента Кыргызстана Алмазбека Атамбаева в ноябре 2013г. И официальный визит спикера Парламента Асылбека Жээнбекова в Южную Корею повлияли на приоритеты внешней политики государства в отношении сотрудничества с Южной Кореей. Целью этой статьи является анализ двухсторонних отношений в области экономики и определение перспектив и препятствий экономического сотрудничества между Кыргызстаном и Южной Кореей.

Abstract

In recent years, the diplomatic relations between Kyrgyzstan and South Korea have reached a new level of cooperation. The official visit of Kyrgyzstan's President Almazbek Atambayev in November 2013, as well as the official visit of the Speaker of Parliament Asylbek Jeenbekov to South Korea, have influenced the state's foreign policy priorities concerning collaboration with South Korea. The purpose of this article is to analyze the bilateral relations in the field of economics and to identify the prospects and obstacles to economic cooperation between Kyrgyzstan and South Korea.

Ключевые слова: Кыргызская Республика, Южная Корея, экономическое сотрудничество, перспективы сотрудничества

Keywords: Kyrgyz Republic, South Korea, economic cooperation, cooperation prospects

Киришүү

Кыргызстан Азиядагы кызматташкан өлкөлөрдүн бири – Корея Республикасы. Корея азыркы учурда, дүйнөдөгү жалгыз экиге бөлүнгөн мамлекет. 1950-1953-жж. граждандык корей согушу болгон. 1950-жылы Корей Республикасынын экономикасы азыркы Африка өлкөлөрүнүн экономикасындай абалда болгон. Бирок, азыр “Азия жолборстору” деп

аталган, кыска мөөнөттүн ичинде экономикалык өнүгүүгө жеткен мамлекеттердин бири болуп саналат. Корей Республикасы жана Кыргызстандын көп окшоштугу бар: биринчи, бул – тил. Кыргыз тили жана корей тили – алтай системасына кирет. Лексика жана грамматикасы бири-бирине окшош. Ошондой эле, үрп-адат, маданияты да окшош келет. Кореялык бизнесмендер Кыргызстанды Кореяга окшоштурушат. Мамлекеттин аянты, кен-байлыктын көп эместиги, жана экономикасы Кореянын 50-60-жылдардагы абалына окшош деп белгилешет.

Кыргыз Республикасы менен Түштүк Кореянын ортосунда дипломатиялык мамилелердин калыптануу процесси.

1991-жылы эки өлкө ортосунда дипломатиялык мамилелер түзүлгөн. Ал эми Кыргызстандын туңгуч мамлекет башчысы Аскар Акаевдин Түштүк Кореяга болгон расмий иш сапарынан кийин 2006-жылга чейин бир да эки тараптуу жолугушуу жүргүзүлгөн эмес. Кыргызстан менен Түштүк Кореянын ортосундагы мамилелер 1991-жылы түзүлгөнүнө карабастан, 2005-жылдарга чейин эки тараптуу карым-катнаштар өтө чектелүү болгон. 2007-жылы Түштүк Кореянын Бишкекте элчилигинин ачылышы Кыргызстан-Түштүк Корея кызматташтыгынын өнүгүүсүнө жол ачты. 2006-жылдан бери эки өлкө ортосунда расмий иш сапарлар тынымсыз жүргүзүлүп келүүдө. Бирок тилекке каршы, Кыргызстан менен Түштүк Корея кызматташтыгынын тарыхында Түштүк Кореянын мамлекет башчысы жана тышкы иштер министри деңгээлиндеги жогорку даражадагы иш сапарлар жүргүзүлгөн эмес. Кыргыз Республикасы жана Корей Республикаларынын ортосунда дипломатиялык мамиле түзүлгөнүнө 2022-жылдын 31-январында 30 жыл болот. Бул жылдардын ичинде эки мамлекеттин ортосунда ар тараптуу кызматташуулар аныкталды. Мисалы: саясий, экономика, билим берүү жана маданият тармактарындагы кызматташуулар. Ал эми, азыр, бул кызматташуулардын деңгээли кандай? Белгилүү болгондой, эл аралык мамилелерде эки тараптуу кызматташууну аныктоочу ар кандай терминдер бар. Азыркы күндө Кыргыз Республикасы жана Корея Республикасы стратегиялык кызматташуу деңгээлине чыга элек. Ошондой эле, биз, эки тараптуу кызматташууну өз ара пайдалуу жана өнүгүүгө потенциалы чоң, достук мамиле катары кабыл алабыз. Түштүк Корея, биз үчүн Азия регионундагы кызматташууда негизги өлкөлөрдүн бири болуп саналат. Ошондой эле, Корея Республикасы Кыргызстанга базар реформасын жүргүзүүгө жардам берип жатат.

Кыргызстанда Кореянын өнүгүү жолуна кызыгышат. Кыргызстандагы Кореянын мурунку элчиси, Ким Чанг Гю мырзанын ою боюнча, өз өлкөсүнүн “экономикалык кереметинин” биринчиси – тартиби бийик, атайын окуудан өткөн, адегенде карапайым жумушчу күчү болгондугу; экинчиси – Кореянын өзгөчөлүгү; жаратылыш ресурстарына сыймыктануу, атуулдук маанайы, эмгекти сүйгөн калкы, терең ойлонулган саясатты жүргүзүү; үчүнчүсү – сырттан келген адамдарды сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануу болгон.

Кыргызстан менен Түштүк Кореянын ортосунда жүргүзүлгөн эки тараптуу расмий иш сапарлар:

Убактысы	Расмий иш сапарлар
3-5-июль 1997-ж.	Кыргызстандын тунгуч мамлекет башчысы Аскар Акаевдин Түштүк Кореяга расмий иш сапары
Июль 2006-ж.	Кыргызстандын тышкы иштер министринин Түштүк Кореяга расмий иш сапары
Август 2007-ж.	Түштүк Кореянын эмгек министринин Кыргызстанга расмий иш сапары
Ноябрь 2007-ж.	Кыргызстандын өкмөт башчысынын милдетин аткаруучу Алмазбек Атамбаевдин Түштүк Кореяга расмий иш сапары
Август 2008-ж.	Түштүк Кореянын улуттук Ассамблеясынын төрагасынын орун басарынын Кыргызстанга расмий иш сапары
2008-жылы	Кыргызстандын вице премьер-министри Искендербек Айдаралиевдин Түштүк Кореяга расмий иш сапары
Август 2011-ж.	Түштүк Кореянын улуттук Ассамблеясынын депутаттарынын Кыргызстанга расмий иш сапары
30-31-май 2012-ж.	Кыргызстандын өкмөт башчысынын Өмүрбек Бабановдун Түштүк Кореяга расмий иш сапары
Июль 2012-ж.	Кыргызстандын тышкы иштер министринин Түштүк Кореяга расмий иш сапары
Май 2013-ж.	Түштүк Кореянын улуттук Ассамблеясынын депутаты Янг Сунг Джонун Кыргызстанга расмий иш сапары
18-20-ноябрь 2013-ж.	Кыргызстандын мамлекет башчысы Алмазбек Атамбаевдин Түштүк Кореяга расмий иш сапары
Февраль 2014-ж.	Кыргызстандын Жогорку Кеңешинин төрагасы Асылбек Жээнбековдун Түштүк Кореяга расмий иш сапары
Август 2014-ж.	Корея Республикасынын Эл аралык өнүгүү боюнча Агенттигинин (KOICA) жетекчисинин Кыргызстанга расмий иш сапары
Январь 2015-ж.	Кыргызстандын Жогорку Кеңешинин төрагасынын орун басары Султанбековдун Түштүк Кореяга расмий иш сапары
Октябрь 2016-ж.	Түштүк Кореянын тышкы иштер министринин орун басары Ли Те Хонун Кыргызстанга расмий иш сапары
Апрель 2021-ж	Түштүк Кореянын улуттук Ассамблеясынын спикери Пак Бён Соктун Кыргызстанга расмий иш сапары

Бул таблицада Кыргызстан менен Түштүк Кореянын ортосундагы мамилелердин калыптанышын чагылдырган эки тараптуу расмий жолугушуулардын хронологиясы берилген. Байкалгандай 2006-жылдан бери эки мамлекет ортосунда жыл сайын үзгүлтүксүз расмий иш сапарлар жүргүзүлүп келүүдө. Бирок Кыргыз-Корей кызматташтыгынын кыска тарыхында Түштүк Кореянын мамлекет башчысы жана тышкы иштер министри дэңгээлинде Кыргызстанга расмий иш сапарлар жүргүзүлгөн эмес. Демек, эки мамлекеттин ортосундагы кызматташтыкты мындан ары да өнүктүрүү жана мамилелерди чындоо үчүн сөзсүз түрдө Түштүк Кореянын мамлекет башчысынын Кыргызстанга келүүсүн ишке ашыруу керек.

Кыргызстан менен Түштүк Кореянын ортосундагы экономикалык кызматташтык.

1992- жылы Кыргызстан менен Түштүк Кореянын товар алмашуусу 994 миң АКШ долларын түзүп, анын ичинен экспорт 937 миң долларды түзүп, Кореядан импорт 57 миң долларды түзгөн. Кыргызстандан сурьма, металлдын калдыктары экспорттолуп, Кореядан электрондук калькулятор жана диктафон импорттолгон. Кореядан импорттун көлөмү электр тогун өткөрүүчү зым, телефон аппараттары, телеграф линиясына детальдар, сигареттер, курулуш материалдары жана нефть продукцияларынын эсебинен жогорулаган. 1998-жылы товар алмашуу жогорулап 29 млн. 127 миң долларды түзгөн. Кореядан сигара жана сигареттер, эски шина жана кийим, медициналык вакцина ж.б. импорттолгон. Кийинки жылдары соода жүргүзүүдө кескин өзгөрүүлөр байкалган эмес. 2004-жылдан баштап товар алмашуу 53 млн. 184 миң долларга чейин жогорулаган. Анын ичинен, Корей импорту 90% көбүн түзгөн. Бул мезгилден кийин, соода жүргүзүү жогорулап, 2007-жылы 136 млн. 983 миң долларды түзүп, ал эми, 2008-жыл 168 млн. 910 миң долларды түзгөн. Корей импорту 95% ке жогорулаган. Түштүк Кореядан трикотаж продукциясы, сигара жана сигарет, компьютер, авто тетик жана жүк ташуучу машиналар импорттолгон. Ал эми, Кыргызстандан буудай, бал, болот, химиялык жана медициналык продукция, пластик, өндүрүш жана тиричилик техникасын жана жабдууларды ж.б. экспорттогон.

Корутунду

Кыргызстан менен Түштүк Кореянын ортосундагы дипломатиялык мамилелер 1992-жылы түптөлүп, бүгүнкү күндө өнүгүү этабына өтүүдө. 1992-2004-жылдар аралыгында эки мамлекеттин мамилелери дээрлик өнүккөн эмес. 1997-жылы Аскар Акаевдин Түштүк Кореяга жасаган сапарынан кийин 2006-жылга чейин жогорку деңгээлдеги расмий иш сапарлар жүргүзүлгөн жок. Экономикалык жактан да, көрсөткүчтөр төмөн болгон. 1990-жылдары эки өлкөнүн ортосундагы соода көлөмү 8 миллион долларды түзгөн. 200-жылдарга чейин кыргыз-корей борборлору дээрлик жокко эсе болчу.

2007-жылы Кыргызстанда Түштүк Кореянын элчилигинин ачылышы менен эки тараптуу мамилелер өнүгө баштады. Буга кошумча 2008-жылы Кыргызстандын Түштүк Кореядагы консулдугунун элчилик катары ишмердүүлүк жүргүзө баштаганы маанилүү саясий окуя болду. 2006-жылдан баштап, Кыргызстан менен Түштүк Корея ортосунда расмий жолугушуулар тынымсыз жүргүзүлүп келет. Бул да жетишкендик катары бааланат. Өзгөчө экс-мамлекет башчысы Алмазбек Атамбаев менен Жогорку Кеңештин төрагасы Асылбек Жээнбековдун Түштүк Кореяга болгон расмий иш сапарлары эки өлкөнүн кызматташтыгына жаңы дем берди. Экономикалык кызматташтыктын өнүгүүсүнүн көрсөткүчү катары 2014-жылдагы соода балансынын көлөмүнүн 168,9 миллион долларга жеткенин белгилөөгө болот. 1998-жылга салыштырмалуу кыйла өскөн. Бирок соода көлөмүнү чоң бөлүгү Түштүк Кореядан келген импортко негизделет. Ошондой эле, Кыргызстанда иш алып барган Түштүк Кореялык фирмалардын саны да 20дан 164кө көбөйгөн. Эки өлкө ортосундагы экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүү максатында төмөнкү уюмдар түзүлүп, иш алып барууда:

Жылдар	Уюмдун аталыштары
2010-ж.	Кыргызстанда “Семаил ундонг” кыймылынын өкүлчүлүгү (коомдук фонд)
2012-ж.	Экономикалык кызматташтык боюнча өкмөттөр аралык комиссия
2014-ж.	Кыргыз-Корей айыл чарба борбору
2015-ж.	Түштүк Кореяда Кыргызстандын туризмдин өнүктүрүү фонду
2015-ж.	КОИКАнын Кыргызстанда өкүлчүлүгүнүн ачылышы

2015-ж.	Кыргызстан менен Түштүк Корея ортосунда экономикалык кызматташтыктын перспективалуу тармактары жеңил өнөр жай, айыл чарба, пайдалуу кен байлыктарды казуу жана туризм болуп саналат. Өзгөчө Түштүк Кореяга экологиялык таза айыл чарба товарларын экспорттоо жакынкы аралыкта потенциалы жогору. М: бал, кургатылган жемиштер жана жаңгакты экспорттоонун көлөмүн көбөйтүүгө болот.
---------	---

Эки тараптуу экономикалык мамилелердин өнүгүшүндөгү тоскоолдуктар:

1997-2006-жылдары жогорку даражадагы расмий жолугушуулардын уюштурулбагандыгы, Түштүк Кореянын мамлекет башчысы жана тышкы иштер министринин деңгээлиндеги расмий иш сапарлардын жүргүзүлбөгөндүгү, 1992-жылы дипломатиялык мамилелердин түзүлгөнү менен элчиликтердин кеч ачылышы (2006-2008), 1997-жылдагы Азиядагы экономикалык каатчылык, Бишкек – Сеул – Бишкек авиакаттамынын жоктугу, 2005-жылдагы “Жоогазын” революциясы, 2010-жылдагы Апрель революциясы жана июнь окуялары, алардын негизинде 2005-жылдагы “Жоогазын” революциясы, 2010-жылдагы Апрель революциясы жана Июнь окуялары, алардын негизинде өлкөдөгү саясий башаламандык, экономикалык туруксуздук жана белгисиздик, инвесторлор үчүн ишенимдүү жана коопсуз инвестициялык шарттардын жоктугу.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстан менен Түштүк Кореянын ортосунда кызматташтык өнүгүү этабына кирди. Акыркы жылдары жүргүзүлгөн жогорку даражадагы расмий жолугушуулар, Кыргызстанда ачылган кыргыз-корей борборлору, кызматташтык уюмдары, Түштүк Кореяга кеткен кыргыз жарандарынын санынын өсүүсү, Кыргызстандык Корейлер Коомдук бирикмесинин активдүү ишмердүүлүгү тастыктап турат. Кыргызстандагы 17000 корей улуту өкүлдөрүнүн Кыргызстан менен Түштүк Кореяны байланыштырган көпүрө сыяктуу мааниси абдан чоң. Демек, эки тараптуу мамилелерди жогорку деңгээлде чыгаруу үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрдүн бар экени анык. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында төмөнкүдөй сунуштарды берүүгө болот:

- Түштүк Кореянын мамлекет башчысы жана тышкы иштер министринин деңгээлиндеги расмий иш сапарлардын уюштурууга аракет кылуу;
- Расмий иш сапарларды уюштурууга аракет кылуу;
- Бишкек – Сеул – Бишкек авиакаттамын ишке киргизүү;
- Кыргызстандан Түштүк Кореяга экспорттоочу айыл чарба товарларынын көлөмүн жогорулатуу;
- Түштүк Корея ишкерлерине жана инвесторлоруна Кыргызстанды таанытуу, аларга коопсуз, ишенимдүү шарттарды түзүп берүү;
- “Түштүк Корея – Борбордук Азия” кызматташтык форумуна активдүү катышуу.
- Кыргызстандагы 17000 корей элин бириктирип турган Кыргызстандык Корейлер Коомдук Бирикмесинин ишмердүүлүгүн колдоо;
- Кыргыз-корей кызматташтыгын өнүктүрүү максатында ачылган уюмдарды колдоого алуу, ишмердүүлүгүн көзөмөлдөө.

Жогоруда келтирилген сунуштардын негизинде саясат жүргүзүлсө, Кыргызстан менен Түштүк Кореянын ортосунда дипломатиялык мамилелер өнүгүп, кызматташтыктын жогорку деңгээлине жетүү мүмкүнчүлүгү пайда болот.

Адабияттар

1. Акматова, А. Кореянын саясий модернизациясынын өнүгүү тарыхы / А. Акматова, К. Султанова // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – №. 2. – Р. 254-261. – DOI 10.52754/16948610_2024_2_24. – EDN VDZILJ.
2. Аматава, М. Отражение корейской мифологии в корейской кинематографии / М. Аматава, Н. Абдимиталип Уулу // Вопросы востоковедения. – 2023. – № 2. – С. 80-85. – DOI 10.52754/16948653_2023_2_11. – EDN BSSFKW.
3. Асмолов, К. Генерал Пак Чон Хи. Очерк политической биографии // Сеульский вестник. – 2003. – Режим доступа: <http://vestnik.kr/article/historypage/3338.html> (10.12.2016).
4. Борончиева, Ш. Политический анализ двухсторонних отношений Кыргызстана с Республикой Корея // Вестник МУК. – 2016. – №2(30). – С.93-97.
5. Douglass, M. The Saemaul Undong: South Korea's Rural Development Miracle in Historical Perspective // Asia Research Institute, Working Paper Series. – 2013. – 193. – Pp.1-34.
6. Eshimbekov, Chyngyz. The Current Situation of the Kyrgyz-Korea Diplomatic Relations and a Future Direction for Strategic Cooperation // The 3rd Korea-Central Asia International Conference, 2010. – Pp.7-16.
7. Камаева, К. К. Вклад Кореи в мировую культуру / К. К. Камаева, Г. Суйунбек Кызы // Вопросы востоковедения. – 2023. – № 1. – С. 64-77. – DOI 10.52754/16948653_2023_1_8. – EDN VMFEXD.
8. Корейцы Кыргызстана. – Режим доступа: <http://assembly.kg/pdf/13Korecy.pdf> (12.02.2017).
9. KOICA to open Bishkek Office. Korea International Cooperation Agency (KOICA), 2016. – http://www.koica.go.kr/english/board/press_releases/1319425_3534.html (10.01.2017).
10. Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин орун басары Азамат Орунбаевдин жооп каты. 15.04.2017.
11. Кыргызстан цифраларда. – Бишкек: Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети, 2016. 87
12. О деятельности посольства КР в Республике Корея. Кыргызстандын Түштүк Кореядагы Элчилиги. Электрондук почта аркылуу жөнөтүлгөн кат. 20.03.2017.
13. Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк инвестициялары бар ишканалардын, 2011-2015. – Бишкек: Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети, 2016.
14. Наматбаева, Т. Будут новые деревни в Кыргызстане // АКИпресс. – 2016. – Режим доступа: http://mnenie.akipress.org/unews/un_post:7852 (12.01.2017).
15. Reed, E.P. Is Saemaul Undong a Model for Developing Countries Today? // International Symposium in Commemoration of the 40th Anniversary of Saemaul Undong. September, 2010. – Режим доступа: asiafoundation.org/resources/pdfs/SaemaulUndongReedSept2010FINAL.pdf (19.02.2017).
16. Токтомушев, К. Внешняя политика независимого Кыргызстана. – Бишкек: Сабыр, 2001.
17. Хван Вячеслав менен жүргүзүлгөн интервью. 15.02.2017

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2024, 40-48

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2024_2_5](https://doi.org/10.52754/16948653_2024_2_5)

ЭВОЛЮЦИЯ АРАБСКОЙ ГРАММАТИКИ ОТ КЛАССИЧЕСКОГО ДО
СОВРЕМЕННОГО

АРАБ ГРАММАТИКАСЫНЫН ЭВОЛЮЦИЯСЫ: КЛАССИКАЛЫК МЕЗГИЛДЕН
АЗЫРКЫ УЧУРГА ЧЕЙИН

THE EVOLUTION OF ARABIC GRAMMAR FROM CLASSICAL TO MODERN

Таирова Айсулуу Шукुरалиевна

Таирова Айсулуу Шукुरалиевна

Tairova Aisuluu Shukuraliyevna

преподаватель, Ошский государственный университет

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Lecturer, Osh State University

aisuluutairova01@gmail.com

Сагындык кызы Фатима

Сагындык кызы Фатима

Sagyndyk kuzu Fatima

студент, Ошский государственный университет

студент, Ош мамлекеттик университети

Student, Osh State University

ЭВОЛЮЦИЯ АРАБСКОЙ ГРАММАТИКИ ОТ КЛАССИЧЕСКОГО ДО СОВРЕМЕННОГО

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются изучение эволюции арабской грамматики от классического периода до современности и ключевые этапы формирования грамматической науки, начиная с её зарождения в VII–VIII веках под влиянием необходимости стандартизации языка для сохранения и понимания Корана. Особое внимание уделяется переходу от классического арабского языка к современному стандартному (MSA) и вызовам, связанным с этим процессом.

Ключевые слова: Классический арабский язык (ىحصفلا), современный стандартный арабский (MSA), эволюция языка, падежи (بارع), арабская грамматика

Араб грамматикасынын эволюциясы: классикалык мезгилден азыркы учурга чейин

The evolution of Arabic grammar from classical to modern

Аннотация

Бул илимий макалада араб грамматикасынын классикалык мезгилден азыркы мезгилге чейинки эволюциясын изилдөө жана грамматика илиминин калыптанышынын негизги этаптары, анын VII–VIII кылымдардан баштап Куранды сактоо жана түшүнүү үчүн тилди стандартташтыруу зарылдыгынын таасиринде каралат. Классикалык араб тилинен заманбап стандарт араб тилине (MSA) өтүүгө жана бул процесс менен байланышкан кыйынчылыктарга өзгөчө көңүл бурулат.

Abstract

This research paper examines the evolution of Arabic grammar from the classical period to the present day and the key stages in the formation of grammar science, beginning with its origins in the 7th–8th centuries under the influence of the need to standardize the language for the preservation and understanding of the Quran. Particular attention is paid to the transition from classical Arabic to Modern Standard Arabic (MSA) and the challenges associated with this process.

Ачкыч сөздөр: Классикалык араб (ىحصفلا) тили, заманбап стандарт араб тили (MSA), тилдин эволюциясы, жөндөмөлөр (بارع), араб грамматикасы

Keywords: Classical Arabic (ىحصفلا), Modern Standard Arabic (MSA), language evolution, cases (بارع), Arabic grammar

Введение

Арабская грамматика прошла долгий путь развития от классического периода до современности. Этот процесс включает адаптацию языка к изменяющимся историческим, культурным и социальным условиям, сохраняя при этом связь с его классическим наследием.

Арабская грамматика — это фундаментальная часть арабского языка, который играет ключевую роль в культуре, религии, науке и межкультурной коммуникации. Арабский язык используется миллионами людей по всему миру. Изучение изменений в грамматике способствует лучшему пониманию того, как язык влияет на межкультурное общение и передачу знаний [9; 10].

Для арабской науки о языке, одной из четырех автохтонных мировых языковедческих традиций, «Книга» «باتكفلا» вместе со сложившейся вокруг нее комментаторской традицией становится к X в. каноном грамматики. Приблизительно в это же время за «Китаб Сибавайхи» «نارقالا دعواق» закрепляется почетный титул «Корана грамматики» «هويوبيس باتك». Сибавайхи создает целостное учение о строе арабского языка, включая описание его фонемного инвентаря и явлений фонетической комбинаторики, просодической и морфологической структуры слова, закономерностей сочетания слов в речи. Основным материалом для описания становится язык Корана, доисламской и раннеисламской поэзии, а также речь кочевников-бедуинов, не подвергшаяся «пагубному» влиянию контактов с завоеванным неарабским населением. [4, с.144; 11; 12]

«Книга Сибавайхи» выполнила тем самым двойную задачу, положив начало кодификации арабского литературного языка и создав прочную теоретическую базу арабской лингвистической науки, которая впоследствии расширялась и дополнялась, но оставалась в своей основе неизменной на протяжении всего периода творческого развития традиционной арабской грамматики (далее — ТАГ, VIII– XV вв.) и вплоть до настоящего времени. Авторитет, которым «Книга» пользовалась в арабской грамматической традиции на протяжении многих веков, нисколько не умалял тот факт, что арабский язык не был родным для ее автора — перса Сибавайхи (ум. около 180/796), прошедшего обучение у виднейшего филолога своего времени, чистокровного араба ал-Халила ибн Ахмада (ум. около 170/786). Масштаб вклада Сибавайхи в арабскую грамматическую мысль в равной степени осознавали как его современники и последователи, так и много веков спустя востоковеды — исследователи арабской грамматической традиции. Именно «Книга» дала историкам ТАГ ключи к пониманию многих основополагающих вопросов, связанных с проблемой генезиса арабской грамматической теории и специфики ее метода. [4, с.144]

Главный учитель Сибавайхи, Абу ‘Абд ар-Рахман ал-Халил ибн Ахмад ал-Фарахиди ал-Азди ал-Басри, происходил из рода фарахид племени азд. Родился в Омане, но большую часть жизни провел в Басре.

Ал-Халил считается первым крупным теоретиком и систематизатором в истории арабской филологической традиции, внесшим значительный вклад в становление арабской науки о языке; однако большая часть его открытий в этой области дошла до нас именно в изложении Сибавайхи. Среди достижений ал-Халила — создание первого в арабской языковедческой традиции образца звукоучения (классификация звуков по месту образования); создание теории морфологии (aṣ-ṣarf), включая морфонологию и словообразование (al-

ishtiqaq), для описания которого ал-Халил ввел принцип моделирования структуры слова; разработка теории словоизменения (al-i‘rāb, далее — بارع), являющейся центром синтаксического учения (an-naḥw); создание теории стихосложения (al-‘arūd) . Он же стал автором первого арабского словаря «Kitāb al-‘ayn» («نبي على بابتك»), организованного по корневому принципу на базе разработанной ал-Халилом классификации звуков (корневой принцип составления словарей повсеместно используется вплоть до нынешнего времени).

Идеи ал-Халила составляют значительную часть теоретического фундамента «Книги»; структура и тематика трактата также во многом восходят к ал-Халилу. Наиболее значимый собственный вклад Сибавайхи вносит в доработку синтаксического учения, в то время как при изложении морфологической проблематики он в большей степени следует учителю, о чем свидетельствуют многочисленные ссылки на данные ал-Халила в тексте трактата (по данным Ж. Трупо, ал-Халил цитируется в «Книге» 608 раз²⁶). Поступив в обучение к ал-Халилу, Сибавайхи обращается и к другим басрийским филологам, находя среди них как учителей, так и оппонентов и ссылаясь в «Книге» на их мнение по отдельным лингвистическим проблемам.

Наряду с ал-Халилом среди видных грамматистов, чьи взгляды так или иначе отражены в трактате, биографы Сибавайхи называют следующие имена:

- ‘Абдаллах ибн Зайд Аби Исхак ибн ал-Харис (ум. 117/735–736 или 127/745), о котором говорили, что он «первым стал объяснять грамматику». Считается самым ранним из цитируемых в «Книге» грамматистов (7 ссылок).

- ‘Иса ибн ‘Умар ас-Сакафи ал-Басри (ум. 149/766). В «Книге» цитируется 20 раз. Представитель басрийской школы чтения Корана. По утверждениям средневековых биографов, ‘Иса ибн ‘Умар был автором двух грамматических трактатов, которых, однако, никто из современников не видел и которые ни разу не были процитированы в работах других ученых.

- Абу ‘Амр ибн ал-‘Ала’ (ум. 154/770–771). Основатель одной из семи канонических школ чтения Корана. Сибавайхи ссылается на него 57 раз — как на авторитетного передатчика предания, а также при обсуждении отдельных вопросов морфологии и синтаксиса (включая ссылки, переданные через ал-Халила, ученика Абу ‘Амра ибн ал-‘Ала’, и через Йунуса ибн Хабиба).

- ‘Абд ал-Хамид ибн ‘Абд ал-Маджид Абу-л-Хаттаб, известный как ал-Ахфаш ал-Акбар (ал-Ахфаш Старший, ум. 157/773–774). Знаток грамматики и лексикологии; в «Книге» цитируется 58 раз. Известно, что Сибавайхи и ал-Халил посещали его научный кружок в Басре.

- Абу ‘Абд ар-Рахман Йунус ибн Хабиб ад-Дабби (ум. 183/799–800). Ученик Абу ‘Амра ибн ал-‘Ала и Хаммада ибн Саламы. У него, в свою очередь, учились корифеи куфийской грамматической школы — Абу ал-Хасан ал-Киса’и (ум. 189/805) и Абу Закария Йахья ибн Зийад ал-Фарра’ (ум. 207/822). Научный кружок Йунуса ибн Хабиба был очень популярен в Басре. Сибавайхи цитирует Йунуса 217 раз, включая передаваемые им высказывания Абу ‘Амра ибн ал-‘Ала.

В «Книге Сибавайхи» появляются поэтические «примеры» (шавахид), которые не просто составляют иллюстративный материал для теоретических положений, а являются органической частью самой теории, которая носит нормативный характер, регулируя

правильный литературный язык. Причем эту нормирующую роль грамматика выполняет, основываясь на двух исходных наборах: аксиоматически задаваемых правилах и образцах правильного словоупотребления, которые образуют «ядро» (لصاً) грамматической теории. Таким образом, с этой главы начинается формирование нормативного корпуса шавахид грамматики, в который Сибавайхи внес весьма значительный вклад. [6, с.209-212]

В книге сначала разбираются явления сарфа (морфологии), а затем нахва (синтаксиса), причем первым уделено значительно больше внимания. Явления морфологического порядка объясняются Сибавайхи как возникающие за счет уподобления какого-то слова, где некое явление не соответствует правилам, другому слову, могущему, согласно правилам грамматики, такое явление в себе содержать. Другими словами, поэтические вольности представляют собой генерализацию реально существующих в языке явлений и форм, которые в стихе могут встретиться не в тех словах или не в том месте, где это возможно в обычной речи, но не порождают явлений, не согласующихся с общим строем арабской речи.

Классическая арабская грамматика (ىحصفلا) зародилась в VII–VIII веках, когда возникла потребность стандартизировать язык для понимания и сохранения Корана.

Характеризуя "Книгу" Сибавайхи, необходимо отметить, что она всегда оставалась серьезным филологическим трудом, предназначенным скорее для теоретических исследований, нежели для практического применения в школах или для изучения классического арабского языка мусульманами-иноземцами. Все последующие поколения ученых-филологов фактически довольствовались тем, что занимались комментариями "Книги", уточняли ее отдельные положения или по-новому располагали материал, не внося никаких существенных изменений в содержание этого труда. Среди известных басрийских грамматистов конца VIII - начала IX вв. следует отметить ал-Ахфаша, Абу 'Усмана ал-Мазини, ал-Мубаррада.

Несмотря на значительный вклад, который внесли представители куфийской филологической школы в становление арабской языковедческой традиции, о работах этих ученых известно несравнимо меньше, нежели о трудах их басрийских соперников. Вероятно, одной из причин является огромный авторитет, которым обладала "Книга" Сибавайхи, затмевая в глазах последующих поколений арабских грамматистов все другие работы. Тем не менее хотелось бы отметить труды основоположника куфийской школы Абу Джа'фара Мухаммада ар-Ру'аси, создавшего, по свидетельству арабских филологов и библиографов, первую куфийскую грамматику арабского языка; ему же приписывают трактат "Книга о единственном и множественном числе". К концу VIII в. относится и деятельность филолога ал-Киса'и, который в значительной степени определил исследовательские принципы куфийской школы. Из его работ до нас дошел "Трактат о грамматических ошибках в речи простого народа", ценный тем, что в нем впервые в круг научно разрабатываемых тем был привлечен материал по различным диалектальным отклонениям от классического арабского, которые именовались "ошибками". Нельзя не упомянуть также других куфийских грамматистов: Йахйу ибн Зийада ал-Фарра', Ибн ас-Сиккита, ас-Салаба. [2, с.39-41]

К началу X в. основные положения грамматической теории литературного арабского языка были окончательно систематизированы, установился понятийный аппарат и терминология грамматического анализа. К этому времени в арабской языковедческой традиции четко вычлняются основные аспекты грамматического анализа:

- وحنا مل ع - учение о словоизменении имени и глагола;
- فرصا مل ع - учение о словообразовании и фонетических изменениях, происходящих в процессе образования грамматических конструкций;
- غللا مل ع - лексикология.

Происходит основные черты изменения арабской грамматики то есть, происходит упрощение грамматических конструкций.

Формируется комплексная система падежных окончаний, упорядоченные правила спряжения глаголов, глубокая связь грамматики с кораническими текстами.

Таким образом, анализируется переход от классического языка к современному и формируется грамматическая наука. Появляются первые труды: работы Сибавейхи (باتاكل) и аль-Халиля ибн Ахмада. Раскрывается значение арабского языка в сохранении культурного наследия как создание терминологии: введение понятий падежей (بارع!), типов предложений (فيلعفل او فمجال او فمجالا فلماجالا). Происходит упрощение грамматических конструкций и это приводит к адаптации языка. Осуществляется стандартизация языковых норм. Здесь можно подчеркнуть роль Басрийской и Куфийской школ грамматиков.

Активная деятельность филологов багдадской школы приходится на тот период арабской истории, когда Арабский халифат раскололся на ряд независимых владений и городов (нач. XI в.), а центр научной работы переместился в восточные страны мусульманского мира. Несмотря на возрождение к этому времени таджикского и персидского языков, арабский по-прежнему оставался языком науки и религии. Классический арабский язык уже не был средством живого общения, но на нем писали, его употребляли для научных дискуссий и, что самое важное, именно классический арабский язык оставался объектом исследования ученых-лингвистов. [1, с.96]

В средневековье арабский язык распространился на обширные территории исламского мира, что усилило его взаимодействие с другими языками и культурами. [8, с.65-94]

Одним из самых крупных ученых мусульманского мира XI-XII вв. является аз-Замахшари (1075-1144 гг.). Таджик по происхождению, он превосходно изучил арабский язык, написав на нем ставший на Востоке классическим учебник по грамматике "ал-Муфассал" ("Подробный" или "Разделенный по главам").

Задавшись целью ознакомить своих соотечественников с богатством арабского языка и литературы и открыть им доступ к пониманию священной книги (Корана), а не механическому заучиванию наизусть отдельных ее сур, он составил арабско-персидский словарь "Мукаддима ал-адаб". Особое внимание уделял лексикологическому аспекту, подробно останавливаясь на разночтениях и обосновывая правильность отдельных вариантов обильными цитатами из древней поэзии. По сути говоря, комментарий к Корану стал первым образцом научной критики текста.

К XI - XIII вв. относится деятельность андалусской филологической школы, одним из ярчайших представителей которой является Мухаммад ибн Малик (1206-1274 гг.), родившийся в Испании. Величайшую известность принес ему стихотворный грамматический трактат "Алфийа" ("Тысячница"). Эта дидактическая поэма о грамматике в 1000 стихах отличалась доступностью и простотой изложения, четким расположением материала арабской

грамматики. Это обусловило большую популярность трактата ибн Малика по сравнению с предшествующими работами арабских языковедов. "Алфийа" на некоторое время даже затмила славу "Книги" Сивавайхи. Основной заслугой ибн Малика явилась его попытка внедрить синтаксический принцип в описание арабской грамматики. Этой цели подчинен весь его трактат, в основной части которого подробнейшим образом описываются все возможные варианты синтаксических отношений различных частей речи и способность отдельных категорий слов выражать их.

Другим крупным ученым языковедом андалусской школы был Исма'ил ибн Сида (ум. 1066 г.). Слепой от рождения, этот ученый оставил после себя два больших словаря. Особый интерес представляет первый из них - "ал-Мухассас" (букв. "специально предназначенный") - тематический словарь, в котором слова расположены по предметным группам, по определенным классам. В предисловии к этому труду, вышедшему в 17 томах, Ибн Сида подробно осветил некоторые лексикологические и семасиологические вопросы.

Традиционная арабская грамматическая теория, в формировании которой известную роль сыграли лингвистические учения Древней Греции и Индии, сама, в свою очередь, оказала влияние на становление научных взглядов средневековых ученых, например, в области тюркологии. В этой связи нельзя не назвать Махмуда Кашгари - одного из крупнейших ученых средневековья, работы которого являются основополагающими и для современных тюркологов. Многотомный труд Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк" ("Диван турецких языков"), написанный в 1073-1074 гг. по обычаю того времени на арабском языке, представляет собой обширный словарь тюркских наречий, настоящую "тюркскую энциклопедию". [1, с.96]

Арабский язык заимствовал слова из различных языков на протяжении своей истории:

- Персидский язык: С развитием исламской цивилизации и созданием Аббасидского халифата (750–1258 гг.) арабы начали активно заимствовать слова из персидского языка, особенно в области культуры, науки, администрации и искусства. Например, такие слова, как "يهاش" (шахи — "царь") и "ناجذاب" (бадинджан — "баклажан"), пришли из персидского языка.

- Греческий и латинский языки: В эпоху исламского золотого века (8–13 века) арабские ученые заимствовали много терминов из греческого и латинского языков в области науки, медицины и философии. Примеры: "ةعيبط" (таби'а — "природа"), "ميسوم" (музыка — "музыка").

- Турецкий язык: В период Османской империи арабский язык активно заимствовал слова из турецкого языка, особенно в сфере военного дела, администрации и искусства. Например, такие слова, как "اشاب" (паша — "генерал") и "تلود" (давлет — "государство").

- Европейские языки (французский, английский, итальянский): В более современную эпоху, начиная с XIX века, особенно в эпоху колониализма и глобализации, арабский язык начал заимствовать слова из европейских языков. Это происходит в основном в области технологий, экономики и культуры. Например, такие слова, как "نوي زفلت" (телевизион — от французского "télévision"), "رتوي بمك" (компьютер — от английского "computer").

Подчеркивается важность изучения классической грамматики и определяется роль арабского языка в культуре. Классический язык является основой для религиозных текстов. А

переходя к современному арабскому языку, можно отметить, что оно служит для межкультурной коммуникации.

Современный стандартный арабский (ةثي دلح لآ ى حص فالآ) начал формироваться в XIX–XX веках под влиянием модернизации и глобализации.

Следует вывести связь между языком и обществом демонстрируя в нижеследующей таблице.

Таблица 1. Сравнение классической и современной грамматики

Аспект	Классический арабский	Современный стандартный арабский
Сложность	Высокая: сложные правила падежей и спряжения	Упрощённая: снижение роли падежей в речи
Применение	Религиозные тексты, литературы	Медиа, образование, официальная документация
Влияние диалектов	Минимальное	Сильное: лексическое и синтаксическое влияние

Эволюция арабской грамматики — это процесс, который отражает изменения в обществе и культуре, сохраняя баланс между традицией и модернизацией.

Эволюция арабской грамматики демонстрирует сложный и многогранный процесс адаптации языка к изменяющимся условиям. Классическая арабская грамматика, созданная для сохранения Корана и литературного наследия, является основой для лингвистической культуры арабского мира. Она отличается высокой структурной сложностью и строгими правилами.

С течением времени под влиянием исторических, социальных и культурных факторов произошли значительные изменения:

- Упрощение грамматических конструкций.
- Снижение роли падежных окончаний, особенно в устной речи.
- Влияние диалектов и заимствований из других языков.

Современный стандартный арабский (MSA) стал мостом между классическим языком и региональными диалектами, играя ключевую роль в образовании, медиа и официальной коммуникации. Однако сохраняется разрыв между устной и письменной формами языка, что вызывает сложности в обучении и использовании языка.

Практическая значимость: Результаты исследований могут быть полезны в преподавании арабского языка как иностранного, разработке учебных материалов, а также в лингвистике, переводе и цифровых технологиях, таких как автоматический перевод.

Таким образом, изучение эволюции арабской грамматики актуально не только с точки зрения науки, но и для решения практических задач, связанных с обучением, коммуникацией и сохранением культурного наследия.

В завершении надо сказать что, эволюция арабской грамматики подчёркивает её способность сохранять традиции, оставаясь при этом гибкой и адаптируемой. Это не только усиливает роль арабского языка в современном мире, но и показывает важность лингвистического разнообразия как культурного богатства.

Список литературы

1. Акинина О.Г. Арабский язык (Справочное пособие). М.: Восток – Запад, 2004. 96 с.
2. Габучан Г.М. Арабская языковедческая традиция // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1990. С. 39-41.
3. Габучан Г.М. К вопросу о структуре арабского слова (в связи с проблемой "внутренней флексии") // Семитские языки. Вып.2. Ч.1. М., 1965.
4. Сибавайхи Абу Бишр 'Амр С34 Китаб. Введение (главы 1–7). Перевод и комментарии // под общ. ред. Д. В. Фролова. — М.: Издательский дом ВКН, 2018. — 144 с
5. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. М., 1958.
6. Лебедев В.В. Время, пространство, Сибавайхи, ислам // Полвека в арабистике. М.: Восточная книга, 2013. С. 209-212.
7. Фролов Д.В. Теория предлогов в традиционной арабской грамматике // Автореф. дисс. на соискание степ. канд. фил. наук. М., 1980.
8. Фролов Д.В. Способы определения понятий в традиционной арабской грамматике //Арабская филология. М.: Языки славянской культуры, 2006. С. 65-94.
9. Таирова, А. Ш. Арабописьменная графика на территории Кыргызстана в XI - XVIII вв. (на основе публикации эпитафистов по изучению территории Кыргызстана) / А. Ш. Таирова // Вопросы востоковедения. – 2023. – № 1. – С. 96-105. – DOI 10.52754/16948653_2023_1_12. – EDN QJBEGW.
10. Таирова, А. Ш. Вклад отечественного лингвиста К. Тыныстанова в исследование арабографики кыргызской письменности / А. Ш. Таирова // Вопросы востоковедения. – 2024. – № 1. – С. 88-95. – DOI 10.52754/16948653_2024_1_11. – EDN DDWCIN.
11. Сапарбаева, А. А. Араб, иран тилдеринен динге байланыштуу кирген айрым сөздөрдүн түзүлүшү жана этимологиясы / А. А. Сапарбаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2019. – No. 3. – P. 174-177. – EDN XMLNMD.
12. Мансурова, А. Т. Антропонимы с религиозной семантикой в Центральной Азии / А. Т. Мансурова, Г. А. Мадмарова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 1, № 4. – С. 485-493. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_4_485. – EDN JJBRYS.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2024, 49-57

УДК: 340

DOI: [10.52754/16948653_2024_2_6](https://doi.org/10.52754/16948653_2024_2_6)

**БАЙЫРКЫ ЧЫГЫШ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ (БАЙЫРКЫ
ЕГИПЕТ ЖАНА БАЙЫРКЫ ВАВИЛОНДУН МИСАЛЫНДА)**

**ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СТРАН ДРЕВНЕГО ВОСТОКА (НА ПРИМЕРЕ ДРЕВНЕГО
ЕГИПТА И ДРЕВНЕГО ВАВИЛОНА)**

**LEGAL FRAMEWORK OF THE COUNTRIES OF THE ANCIENT EAST (ON THE EXAMPLE
OF ANCIENT EGYPT AND ANCIENT BABYLON)**

Токтакун кызы Гүлнура

Токтакун кызы Гүлнура

Toktakun kzy Gulnura

т.и.к., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети
к.и.н., ст. преподаватель, Ошский государственный университет
Candidate of History, Senior Lecturer, Osh State University

gulnura-29@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5773-2673

Нийматжан кызы Нуридат

Нийматжан кызы Нуридат

Niymatjan kzy Nurizat

окутуучу, Ош мамлекеттик университети
преподаватель, Ошский государственный университет
Lecturer, Osh state university

БАЙЫРКЫ ЧЫГЫШ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ (БАЙЫРКЫ ЕГИПЕТ ЖАНА БАЙЫРКЫ ВАВИЛОНДУН МИСАЛЫНДА)

Аннотация

Макалада Байыркы Чыгыш өлкөлөрүнүн укуктук нормалары, укук системасынын өзгөчөлүктөрү Байыркы Египет жана Байыркы Вавилондун мисалында терең изилденген. «Байыркы Чыгыш» түшүнүгү чоң географиялык аймакты ээлеп, өзүнө Байыркы Египет, Байыркы Месопотамия, Байыркы Кытай, Байыркы Индия сыяктуу өлкөлөрдү өзүнө камтыйт. Байыркы Чыгыш өлкөлөрү дүйнөлүк маданияттын калыптанышына эбегейсиз зор салым кошкон. Бул мамлекеттердин укук тарыхын изилдөөнүн эң маанилүү аспектиси болуп кул ээлөөчүлүк коомдун укугу буюм катары эсептелген кулдардын социалдык теңсиздигин, эркин адамдардын сословиелик теңсиздиги менен тыгыз байланышта болгондугу менен мүнөздөлөт. Байыркы Чыгыштын укугу дин менен, диний мораль менен тыгыз байланышкан. Байыркы Чыгыштык мамлекеттердин укугунун негизги булагы болуп кылымдар бою калыптанып келген адат эсептелген. Ошондой эле, Байыркы Чыгыш аймактарында башка аймактарга караганда эртерээк отурукташкан дыйканчылык сугат системасы негизделген. Элдер салыштырмалуу туруктуу түшүм ала баштагантан жер иштетүү, товар алмашуу, соода - укук мамилелери, башка элдер менен байланыш түзүү бир топ эрте өнүккөн.

Ачык сөздөр: байыркы укук, цивилизация, Байыркы Чыгыш, Байыркы Египет, Байыркы Вавилон, укук эстеликтери, адат укугу

Правовые основы стран Древнего Востока (на примере Древнего Египта и Древнего Вавилона)

Legal framework of the countries of the Ancient East (on the example of Ancient Egypt and Ancient Babylon)

Аннотация

В представленной статье рассмотрены правовые нормы стран Древнего Востока, особенности правовой системы на примере Древнего Египта и Древнего Вавилона. Понятие «Древний Восток» занимает большую географическую территорию и включает в себя такие страны, как Древний Египет, Древняя Месопотамия, Древний Китай, Древняя Индия. Страны Древнего Востока внесли огромный вклад в формирование мировой культуры. Важнейший аспект изучения правовой истории этих государств состоит в том, что социальное неравенство рабов, которые рассматривались как правовой объект рабовладельческого общества, тесно связано с социальным неравенством свободных людей. Право древнего Востока тесно связано с религией и религиозной моралью. Основным источником права древневосточных государств был обычай, формировавшийся веками. Также на Ближнем Востоке ирригационные системы были созданы раньше, чем в других регионах оседлого земледелия. Земледелие, обмен товарами, торгово-правовые отношения, установление контактов с другими народами развивались гораздо раньше, поскольку люди стали получать относительно стабильные урожаи.

Ключевые слова: древнее право, цивилизация, Древний Восток, Древний Египет, Древний Вавилон, памятники права, обычное право

Abstract

The presented article examines the legal norms of the countries of the Ancient East, the features of the legal system using the example of Ancient Egypt and Ancient Babylon. The concept of "Ancient East" occupies a large geographical territory and includes such countries as Ancient Egypt, Ancient Mesopotamia, Ancient China, Ancient India. The countries of the Ancient East made a huge contribution to the formation of world culture. The most important aspect of studying the legal history of these states is that the social inequality of slaves, who were considered as a legal object of slave society, is closely related to the social inequality of free people. The law of the Ancient East is closely related to religion and religious morality. The main source of law in the ancient Eastern states was custom, which had been formed over the centuries. Also, in the Middle East, irrigation systems were created earlier than in other regions of settled agriculture. Agriculture, exchange of goods, trade and legal relations, the establishment of contacts with other peoples developed much earlier, since people began to receive relatively stable harvests.

Keywords: ancient law, civilization, Ancient East, Ancient Egypt, Ancient Babylon, legal monuments, customary law

Киришүү

Байыркы Чыгыш өлкөлөрүнүн укук тарыхы бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Алардын бири болуп өндүрүшү натуралдык мүнөздөгү бир коомдун (община) чегинде кол өнөрчүлүк менен дыйканчылык айкалышып, бирок ага карабай товар – акча укук мамилелери кеч өнүккөндүгү менен мүнөздөлөт. Чыгыш коомчулугунда жерге болгон жеке менчик укугунун өсүп-өркүндөшү узак убакытты өзүнө камтыган. Жерге ээлик кылууга эркин дыйкан, дыйкандардын коомчулугу, храмдар (чиркөөлөр) жана башкаруучусу аркылуу мамлекет укуктуу болгон. Коомдук жерлердин басымдуу бөлүгүн башкаруучулар менен храмдар ээлеп турушкан. Бул жерлерде падышалык – храмдык чарбалар өтө эле эрте түзүлүп, ал акырындап мамлекеттин менчигине өтө баштаган [4].

Байыркы Чыгыш өлкөлөрүндө таптардын уюшуу процесси социалдык ар турдүүлүктөн жана акырындап үч таптын пайда болушунан кабар берген. Алсак:

- кулдар табы;
- эркин майда өндүрүүчүлөрдүн табы;
- үстөмдүк кылуучулардын табы.

Андан сырткары дыйканчылыкта, ак сарайда иштеген жана кызмат өтөгөн аристократия, соттор, армиянын командалык курамы, дыйкан коомунун өз алдынча төбөлдөрүнүн да коомдо даражасына карата орду болгон. Бул таптардын ортосунда бири биринен так ажырата турган социалдык чектер болгон эмес. Мисалы, көз каранды калктын ар түрдүү категориялары жашап, алар эркин адамдар менен кулдардын ортосунда, эркин майда өндүрүшчүлөр менен үстөмдүк кылуучу таптын ортосунда болушкан жана ар түрдүү укук абалын ээлешкен [1].

Байыркы Чыгыш өлкөлөрүндө кулчулук турмуштун бардык тарабына зор таасирин тийгизип турган. Ал дыйкан коомчулугуна терең сиңип, коомдун психологиясын аныктаган коомдук жана үй-бүлөөлүк мамилелерди өркүндөткөн. Бирок ошону менен катар Чыгыш өлкөлөрүнүн ар биринде өзүнө тиешелүү айкын өзгөчөлүктөр да кездешкен. Мисалга алсак, Байыркы Вавилондо ири падышалык - храмдык чарба салыштырмалуу өзгөчөлөнгөн коомдук - жеке чарба менен бирге эриш-аркак жашаган. Бул жерде кулдардын жана өздөрүнүн коомдук участкаларынан ажырап калган көз каранды адамдардын эмгеги кеңири колдонулган. Ошону менен өнүккөн падышалык - храмдык чарба дыйкандарды салык жактан бир топ бошоткон. Кул ээлөөчүлүк коомдун өнүгүшүнүн өзгөчө жолу Байыркы Египетке тиешелүү. Ал эми Байыркы Индиядагы кул ээлөөчүлүктүн өзгөчө шарты жана адамдардын укуктук абалы Байыркы Индиялык коомдун төрт варнага бөлүнүшү менен мүнөздөлөт. Аларга:

- брахмандар;
- кшатрийлер;
- вайшилер;
- шудралар кирет.

Бул коомдогу адамдардын жиктелүүсү көптөгөн касталардын иерархиялык сословиялык бөлүнүшү менен тыгыз байланышкан. Бул жерде укуктук мамилелер сословиелик - варналык, касталык мамилелер менен жуурулушуп кеткендигин байкоого болот. Ошону менен бирге Индияда б.э.ч. I-миң жылдыктарда эле феодализмдин жана жеке укук мамилелеринин элементтери пайда боло баштаган. Мисалга алсак, арендалык мамилелер, жерди белеке берүү практикасы, брахмандардын жерди мурастаосу, менчик укук мамилелери ж.б. айтсак болот.

Кул ээлөөчүлүктүн өнүгүшүнүн өзгөчө картинасы Байыркы Кытайда байкалган. Бул жерде кул ээлиги менен катар башкаруучу байлар тарабынан коомдук (общиналык) - дыйкандарды эзүүнүн системасы эрте кылыптандыгы менен мүнөздөлөт. Бул система

адегенде коомдук талааларда иштеп берүү формасында, анан дыйкандардын участкаларынан алынган түшүмдүн бир бөлүгүн тартып алуу аркылуу рента - салыкты өндүрүү жолу менен ишке ашырылган.

Байыркы Чыгыш коомундагы саясий уюмдар да өзгөчө мүнөзгө ээ. Бул жерлерде мурасталуучу жана чексиз монархия түрүндө көбүнчө «чыгыш деспотиясы» калыптанган. Анда монарх өзү жеке мыйзам чыгаруучу жана жогорку сот катары чечим чыгаруу укугуна ээ болгон. Чыгыш деспотиясы - бул катуу полициялык режими аркылуу бийлик өзүнө тиешелүү бардык аймака катуу көзөмөл жүргүзгөн борборлоштурулган мамлекет. Байыркы Кытай жана Байыркы Египетте жогоруда биз айткан чыгыш деспотиясынын көпчүлүк элементтери байкалат. Кытайда император кудай катарында эсептелген. Ага «асмандын уулу» деген ысым ыйгарышып, ал ыйык адам катары анын өзгөчө ырым - жырымдары болгон. Демек, унификацияланган дүйнөлүк көз карашты калыптандырууга жана башкаруучу кудайды даңазалоого чакырган мамлекеттин идеологиялык функциясы алдыда турган. Байыркы Чыгыш коомунда башкаруунун республикалык формасы да кезешкен. Алсак, Финикиянын жана Месопотамиянын алгачкы шаар - мамлекеттеринде өкүм сүргөн. Алардын кээ бири олигархиялык республика болуп, анда бийлик тектин аристократиясына таандык болгон. Ал тургай Месопотамиянын жана Маурилердин мамлекеттеринде падышалык бийлик чексиз, мурасталуучу, мыйзам чыгаруучу, соттоочу функцияга ээ болгон эмес. Падыша жөн гана катардагы адам катары каралып, кудай катары ыйык саналбаган. Бардык башка мамлекеттер сыяктуу эле Байыркы Чыгыштык монархиялык жана республикалык мамлекеттер таптык үстөмдүк кылуунун жана эзүүнүн куралы катарында чыгып, көптөгөн чарбалык, аскердик, финансылык ж.б. функцияларды аткарган. Алардын жардамы менен үстөмдүк кылуучу тап өз элин жана башка элдерди талап - тоногон.

Чыгыш өлкөлөрүнүн укук тарыхына көз чаптырсак адаттагыдай эле мамлекет менен укук бирге калыптанган. Байыркы Чыгыш өлкөлөрүнүн укугунда бир катар жалпылыктар бар болуп, кул ээлөөчүлүк коомдун укугу буюм катары эсептелген кулдардын социалдык теңсиздигин, эркин адамдардын сословиелик теңсиздигин бекемдеген. Байыркы Чыгыштын укугу дин менен, диний мораль менен бекем байланышкан. Байыркы Чыгыш мамлекеттеринин укугунун негизги булагы болуп кылымдар бою калыптанып келген адат эсептелген. Адаттар коомдук эреже катары узак убакыттар бою ооз эки түрдө муундан-муунга өтүп келген. Жаңы таптык мүнөз менен толукталган, мамлекет тарабынан уруксат берилген жазуу жүзүндөгү укук нормалары (брахмандардын компиляциялары) пайда болгон учурдан кийин да, адат укуктун алгачкы эстелиги катары ордун жоготкон эмес. Укуктун алгачкы эстеликтери негизинен көбүрөөк тараган адаттарды, турукташкан сот практикасын сактаган. Алардын толук эместиги, бир катар институттар менен нормалардын толук иштелип чыкпагандыгы, күмөндүү мүнөздүүлүгү мына ушундан келип чыккан. Анткени укук нормасы жалпыланып абстракттуу түрдө берилбестен, конкреттүү окуяны мыйзам аркылуу туура чечүү түрүндө берилген. Укук нормаларында эски тектик түзүлүштүн нормалары да кенен чагылдырылган. Убакыттын өтүшү менен бул нормалар мүлктүүлөрдүн пайдасына кызмат кылып, кедейлердин укуктарын чектөө тарабына өзгөрүп кеткен. Жалпылап айтканда, Байыркы Чыгыштык укук коомдо патриархалдык чоң үй - бүлөөнүн калдыктарын бир топ даражада сактоо менен динди жогору туткандыгы менен айырмаланат. Байыркы Чыгыш өлкөлөрүнүн укуктук негиздерин, укуктук өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө Байыркы Египет жана Байыркы Вавилон мамлекеттеринин орду чоң. Ошондуктан авторлор Байыркы Чыгыш

өлкөлөрүнүн укук тарыхын жана тажрыйбасын ачып берүүдө жогоруда аталган эки мамлекетке токтолууну туура көрүштү.

Байыркы Египет мамлекети.

Африканын түндүк-чыгышында Нил дарыясынын төмөнкү агымында жашаган Байыркы дүйнөнүн маанилүү цивилизациясынын тарыхый аймагынын жана маданиятынын аталышы. Байыркы Египетте ирригациялык курулуштарды салууга аскер туткунундагы кулдардын эмгегин кенен пайдаланган Нил суусунун өрөөнүндө калыптанган. Египетте таптык коом б.э.ч. 4-миң жылдыктын биринчи жарымында пайда болгон. Ал эми мамлекет болсо ошол миң жылдыктын экинчи жарымында түзүлгөн.

Байыркы Египеттин тарыхы бир катар мезгилдерге бөлүнөт:

- Алгачкы падышачылыктын мезгили (б.э.ч. 3100 - 2800- жылдар);
- Байыркы же эски падышачылыктын мезгили (б.э.ч. 2800 - 2100-жылдарга жакын);
- Ортоңку падышачылыктын мезгили (б.э.ч. 2250 - 2100 - жылдарга жакын);
- Жаңы падышачылыктын мезгили (б.э.ч. 1575 - 1087-жылдарга жакын);

Байыркы, Ортоңку жана Жаңы падышачылык мезгил аралыгы Египеттин чарбалык жана саясий жактан начарланышына алып келген. Жаңы падышачылыктын Египети - ал кошуна элдерди жеңип алган тарыхтагы биринчи дүйнөлүк держава болуп саналат. Анын курамына Сирия, Нубия, Ливия, Палестина ж.б. аймактар кирген. Жаңы падышачылыктын аягында Египеттин саясий күчү төмөндөйт. Ал жеңип алуучулардын олжосу, адегенде персиялыктардын, кийин римдиктердин олжосу болот.

Коомдук жана мамлекеттик түзүлүшү. Байыркы Египетте чарбалык жана коомдук негизги бөлүкчө айылдык коом (община) эсептелген. Анын ичинде коом ыдырап, айыл чарбасы ылдамдатылып, кошумча түшүмдөрдү адегенде коомдук төбөлдөр, андан кийин борборлоштурулган мамлекет ээлеген. Байыркы Египеттин социалдык курамы да миңдеген жылдардын ичинде түзүлүп кийин өзгөрүүгө дуушар болгон. Негизги таптардын түзүлүшү б.э.ч. 4-миң жылдыктардын аягында күчөгөн. Ошол мезгилде уруу - тектик аристократиядан, соттордон, бай коомдон турган үстөмдүк кылуучу социалдык катмар пайда болгон. Ал катмар улам барган сайын коомдогу дыйкандардын калың массаларынан бөлүнүп, акырындап татаал ирригациялык ситеманы башкаруу функциясын ишке ашырып, борборлоштурулган мамлекетти түзүүгө көмөктөшөт. Анын экономикалык жана саясий кубаттуулугу өсөт. Байыркы Падышачылыктын убагынан бери сакталган падышанын указдарында, храмдардын жана алар жайгашкан жердердин укуктары жана артыкчылык - жеңилдиктери, аристократияга жана храмдарга тартууланган жерлер жөнүндөгү күбөлүктөрдө көрсөтүлгөн.

Падышалык чарбаларда жана ак сөөк байлар менен чиркөөчүлүрдүн чарбаларында көз каранды эрксиз адамдардын ар түрдүү категориялары: аскер туткундарынан кулдар, тектештер, «падышанын малайлары» эмгектенишкен. Египетте кулдарды сатышкан, са- тып алышкан, мураска беришкен, белеке тартуулашкан, кээде жерге отургузуп, мүлк берип, түшүмүнүн жарымын алышкан. Ошондой эле карызданган египеттиктер өзүн өзү кулдукка саткан, кылмышкерлерди кулга айлантуу да практикаланган.

Байыркы Египетте Фараондун бийлиги мурасталган. Фараон эң жогорку диний кызматкер жана кудай деп эсептелинген. Мамлекеттеги түшүм, адилеттүүлүк, коопсуздук, мамлекеттин келечегинин баары падышага тиешелүү болот деп эсептешкен. Падышанын дарегине карата айтылган ар кандай сөздөр, бийлигине болгон социалдык каршылык динге каршы жасалган кылмыш катары каралган. Фараон мамлекеттик бийликтин жогорку алып жүрүүчүсү катары мамлекеттин жер фондусуна укугу чексиз болгон. Мамлекеттик кулдар

менен бирге жерди байларга, чиновниктерге, сотторго, усталарга ж.б. адамдарга белеке берүүгө укуктуу болгон. Фараон борборлоштурулган административтик аппаратты жетектеп, бардык жогорку чиновниктерди дайындаган. Кол алдындагы кызматкерлерге жерди белеке тартуулаган жана өзү каалаган титулдарды ыйгарган. Чиновниктер бир эле учурда чарбалык, диний, аскердик, сот ишмердигин жүргүзө алышкан. Байыркы Египетте укуктун булагы адат болуп саналган [2].

Жергиликтүү башкаруу. Оокат - жайлуу дыйкандардын өкүлдөрүнөн турган коомдук (общиналык) кеңештер жер-жерлердеги чарбалардын жана администрациянын органдары болушкан. Алар жер берүү актысын катташкан, жасалма сугат тармагын байланыштуу иштери көзчмөлгө алышкан. Аймактагы дыйканчылыктын өнүгүшүнө күз салып турушкан. Ортоңку падышачылыкта борбордук аппараттын күч алышына байланыштуу общиналык кеңештер да, чоң эмес мамлекеттердин өкүлдөрү - монархчылар да өз алдынчалыгын жоготушкан. Жаңы падышачылыкта өлкө областарга жана эки чоң округга - Түштүк жана Түндүк Египетке бөлүнгөн. Бул аймактарды падыша дайындаган чиновниктер башкарган.

Армия. Байыркы Египетте туруктуу армия болгон эмес. Армия согуш операциясын жүргүзүү, кулдарды, башка мулктү басып алуу учурунда гана ыктыярдуу адамдардан куралган. Мындай согуштук жүрүштөргө катышуу пайдалуу иш болгон. Даярдалган офицерлер болгон эмес. Тышкы сооданын өнүгүшү, мамлекеттин чек араларынын кеңейиши, чек аралык чептерди, таяныч пункттарын, флотту курууну, ошону менен бирге туруктуу армияны түзүүнү талап кылган. Атайын аскердик ведомство - «курал жарак үйү» Египетте эн эле эрте түзүлүп, ал армияны куралдандырууну, чептерди курууну башкарган. Өзгөчө каармандыгы жана сиңирген эмгеги үчүн жоокерлер жер участкалары менен, кулдар менен, мал менен сыйланышкан. Египетте кадрдык офицерлер, падышанын жеке башын сактоочу гвардия эрте түзүлгөн. Жаш падышачылыкта активтүү тышкы саясатка байланыштуу согушка жөндөмдүү чоң армия түзүлөт. Жоокерлерди атайын аскердик окуулардан жана машыгуулардан өткөрүшүп, атчандар жана жөөлөр менен катар согуш дөңгөлөктөрү да түзүлөт. Армия адегенде полициялык функцияларды да аткарган. Жаңы падышачылыктын мезгилинде ал функцияны атайын полициялык отряддар аткарып калышкан.

Сот иштери. Египет коомунун өнүгүүсүнүн бардык мезгилдеринде сот администрациядан бөлүнгөн эмес. Байыркы падышачылыкта жергиликтүү соттун функциялары негизинен өзүн-өзү башкаруунун коомдук органдарында топтоштурулган. Алар жер, суу талаш - тартыштарын, үй - бүлөө жана мурастоо мамилелерин карашкан. Номдордо падышанын соттору болуп «кудай чындыгынын соттору» деген наам алып жүрүүчү монархчалар эсептелген. Падышалык соттордун ишмердигинин үстүнөн жогорку көзөмөлдүктү фараондун өзү жүргүзгөн. Фараон мамлекеттик кылмыштар менен өзүнө байланышкан жашыруун иштерди текшерип үчүн ишенимдүү адамдарынан турган өзгөчө кырдаалдык сот коллегиясын дайындай алган. Белгилүү сот функцияларын храмдар да аткарып, зор диний авторитетке ээ болгон. Бул кудайдын атынан сүйлөгөн соттун чечимин падышалык чиновниктер да талашка сала алган эмес. Жалпылап айтканда, Байыркы Египет мамлекетин фараонсуз элестетүү мүмкүн эмес. Мамлекеттик бийлик Байыркы Египетте бюрократиянын өнүгүшү менен бирге өнүккөн. Байыркы Египеттин мамлекеттик аппаратынын өзгөчөлүктөрү жана анын ички түзүлүшү мындан ары да изилденүүгө тийиш.

Байыркы Вавилон.

Байыркы Жакынкы Чыгыштагы ири шаар (биздин заманга чейинки 3-миң жылдыктын экинчи жарымы биздин заманга чейинки 4-кылым). Месопотамияда Евфрат дарыясынын

жээгинен орун алган. Б.э.ч. 2-миңинчи жылдарда Байыркы Вавилон мамлекетинин пайда болушунан мурда Месопотамияда таптык коомдун жана мамлекеттин калыптанышынын узакка созулган тарыхы болгон. Бул жерде 4-миң жылдыкта эле ирригациялык иштерди жүргүзүү менен байланышкан дыйканчылык гүлдөп өнүгө баштаган. Бул жерде биринчи шаар - мамлекеттер жер ээлери туруктуу жашаган жерлеринде б.э.ч. 4-миң жылдыктын аягында жана 3-миңинчи жылдыктын башында эле пайда боло баштаган. Шаарларда башкаруунун жөнөкөй аппараты түзүлүп, ал сугат жерди эсепке алуу, чиркөөлөрдүн чарбасы, ырым - жырым, коомдук иштер менен алектенген жана акырындап жаңы функциялары бар мамлекеттик аппаратка айланган. Таптык ажырым Кош өзөндүн жээгинде жашаган шумерлер менен аккад урууларында алгачкылардан болуп пайда болгон. Алар Түштүктө Шумер, Түндүктө Аккад деп Кош өзөндүн эки бөлүгүн ээлешкен. Шумер цивилизациясынын биринчи борбору Урук болгон. Шаарлардын эң байыркысы Аккад, ал Евфраттын оң жээгине жайгашкан. Өлкөнүн тарыхында Байыркы Вавилондук падышалардын ору чоң. Алсак, Хаммурапи падышанын учурунда (б.э.ч. 1792-1750-жылдар) аябай гүлдөгөн. Анын чек аралары Персия булуңунан Сирияга чейинки аймакты кучагына алган.

Калктын укуктук абалы. Вавилондун социалдык курамы өтө татаалдыгы менен айырмаланган. Анын себеби Байыркы Вавилондун экономикасынын көп кырдуулугунда жана товар-акча мамилелеринин башка элге салыштырмалуу жогорку деңгээлде өнүккөндүгүнө байланыштуу. Коомдук турмушта кулчулук өз таасирин социалдык мамилелерге, идеологияга, психологияга жана укукка тийгизген. Ошону менен бирге кулдун эмгеги өндүрүштүн басымдуу тармагында пайдаланылган. Жаңы Вавилондук падышачылыкта кул көбүнчө жерди ижарага алып турган. Кээ бир кулдар эркин адамдар сыяктуу өздөрүнүн чарбасын жүргүзүшкөн.

Вавилон коомчулугунда обочолонгон эки топ болгон: авилумдар (жогорку абалды ээлешкен) жана мушкенумдар (падышага кызмат кылып, артыкча коргонуу укугуна ээ болушкан). Эзүүчүлөрдүн катарына падышанын жана храмдардын чиновниктери, соодагерлер, сүткорлор кирген.

Хаммурапинин мыйзамы – Байыркы Вавилон коомундагы көптөгөн укуктук маселелерди камтыган байыркы укук эстеликтеринин бири катары белгилүү. Хаммурапи падышанын мыйзамдары - Байыркы Вавилондук укуктун маанилүү эстелиги болуп саналат. Хаммурапи падышанын мыйзамдары Байыркы Вавилондун укук турмушунун негизин түзүп, бул мыйзамдар адат укугунун нормаларын, сот практикасын жана императордун указдарынын тикеден-тике жазмасы болуп саналат. Хаммурапинин мыйзамдары тарыхта биринчи укуктук документ, анда сословиелик - таптык бөлүнүштөр, жеке менчикке кол салгандын каардуу жазаланышы, кулдарга кол салуучулук ыраттуу чагылдырылган. Ошондой эле, кул кожоюнун менчиги катары саналып, аны уурдоо жана качкан кулду жашыруу өлүм менен жазаланган. Мыйзамдардын кириш сөзүндө падышаны «Кудайдан корккон даңктуу өз калкы үчүн, өлкөнүн биримдиги үчүн камкор падыша» катарында даңазаланат. Мыйзамдардын жоболору падышалык - храмдык мамилелерди, территориясында жасалган кылмыш үчүн обцинанын коллективтүү жоопкерчилигин, уруу - тектик түзүлүштүн адаттарын укук жагынан бекемдеп жөнгө салган. Укуктун Байыркы Чыгыштык башка эстеликтериндей эле Хаммурапинин мыйзамдарында кылмыш-жаза укугунун нормалары процессуалдык нормалар менен алмашып, мүлктүк мамилелерди жөндөйт. Мыйзамдар дин, диний ырым-жырымдар менен тыгыз байланышта болгон. Кылмыштын эң оору диний ырым - жырымдарга мүнөздүү укук бузуулар, жергиликтүү кудайларга ишенбегендик менен чын ыкластан эмес мамиле жасоо,

антты бузуу кылмышы, жалган күнөө коюу, уурулук, тоноо, ата-энелерге жана улууларга урмат-сый кылбай мамиле жасоо, ойноштук кылуу ж.б. кылмыштар болгон. Күнөөдөн кылмыштан кутулуу үчүн жазалоонун өзгөчө ырым-жырымын гана кылбастан, сөзсүз түрдө чын дилден өкүнүү да чоң мааниге ээ болгон. Вавилондук сот адилеттигинде диний ант берүү чоң роль ойногон. Жалган күбө болуу, жалган жеринен айып кою менен катар ант берүү кылмышына мыйзамдардын биринчи беренелери кокусунан арналган эмес. Себеби алар өзгөчө күнөлүү жана оор кылымыш катары эсептелген. Хаммурапинин мыйзамдарына укук техникасынын эң эле жөнөкөйлүгү укук нормаларынын формалдуулугу, ырым-жырымдар менен, каймана маанидеги процедура (тартип) менен тыгыз байланыштуулука мүнөздүү болгон. Мисалы, жерди жана кулду бирөөгө берүүдө сөзсүз түрдө кат жүзүндө келишим түзүү жана күбөлөрдүн көзүнчө жүргүзүү талап кылынган. Хаммурапинин мыйзамдарында жалпы эле Байыркы Чыгыштык нормаларга мүнөздүү болгон бир катар нормалар да каралган. Мисалы, чарбалык иштерге мамлекеттин түздөн-түз кийлигишүүсү, врачтардын, курулушчулардын, корабль куруучулардын эмгек акыларынын өлчөмүн бекитүү, кол өнөрчүнү, малды жана кемени жалдаганда төлөнүүчү акынын өлчөмү, сүткорлордун проценттик акыларынын, эгинге коюлуучу баалардын денгээли жөнүндө нормалар ж.б. кездешет.

Мүлктүк мамилелер. Байыркы Вавилондун укук булактары көрсөткөндөй падыша, храмдар, жеке адамдар жерге ээлик кылууга укуктуу болушкан. Падыша менен храмдын менчик жерлери адамдардын ар түрдүү категорияларына: жоокерлерге, сотторго, соодагерлерге берилген. Хаммурапинин мыйзамынын бир тобу атайын келишимдерге арналган. Барымтага жерди эле эмес, өз үй - бүлөөсүнүн мүчөлөрүн да берүүгө уруксат берилген. Керт башын, мүлкүн, жерин убактылуу пайдаланууга берүү келишимдери өтө эле оор мүнөздө болгон. Жерди ижарага алган адам түшүмдүн үчтөн эки белүгүн ижара акысына төлөбөстөн, жерди жакшыртылган түрүндө кайрып берүүгө милдеттүү болгон. Жеке адамды жалдаганда врачтар менен айыл чарба кызматкерлеринин жана алар менен кулдардын ортосунда акы төлөөнүн чоң айрымалары болгон: айыл чарба кызматкерлерине врачтарга караганда эки эсе, кулдарга караганда беш эсе кымбат төлөшкөн. Жерди иштетүүчү жалданма жумушчунун шарттары да оор болгон. Айдоо жерлерде эгин өстүрбөгөн, дандын тукумун уурдаган, кожоюндун малын алсыраткан жалданма кызматчы дан эгин да төлөп, үстөк да тарткан, үстөктү төлөбөй кою өлүм жазасына тартылган, анын эки бутун эки азоо байталдын куйругуна байлап өлтүрүшкөн. Тапшырма берүү, сактоо жана жолдошчулук келишимдери соода тармагында кат жүзүндө түзүлгөн, аны бузгандыгы үчүн эки тарап тең үстөк төлөм төлөө менен кутулушкан.

Никелешүү жана үй - бүлөөлүк мамилелер. Үй-бүлөөлүк укук мамилелерин жөнгө салуу Байыркы Вавилондо патриархалдык мүнөздө болгон. Бирок Байыркы Вавилондук аялды толук бойдон укуксуз деп айтууга болбойт. Себеби ал күбө боло алган, күйөөсүнүн же уулунун көзүнчө келишим түзө алган, үй-бүлөөлүк мамилелерге кулдар да аралаша алышкан. Мисалы, аялы баласыз болсо, тукум күндөн алынган. Эркин адамга бала төрөп берген күң күмүшкө сатылбаган, ээси өлгөн соң эркиндикке чыгарылган. Нике келишим менен бекемделген, келишимди күйөө менен келиндин атасы экөө түзүшкөн. Кээ бирде күйөөнүн кулчулук абалы да никеге тоскоол боло албаган. Никенин эң эле кеңири тараган шарттарынын бири сатык баасы (тархатум - калың) болгон, аны күйөө колуктусунун үй-бүлөөсүнө жумушчу күчүн жоготкондугу үчүн ордун толуктоо иретинде төлөгөн. Адегенде задаток (библиум) төлөнүп берилген. Никелешүү келишими күйөө тарабынан бузулса ал задатканы да, сатык баасын

(берген калыңын) да жоготууга алып келген. Нике аялдар үчүн гана моногамдуу болгон. Күйөөсү болсо күнү менен, же башка аял менен жашоого, андан балалуу болууга, баласын асырап алууга укуктуу болгон [3]. Патриархалдык мамилелер эри менен аялын гана эмес, атасы менен балдарын да байланыштырган. Атасы балдарынын үстүнөн өмүр жана өлүм укугун билбеген. Бирок оор карызына берүүгө, кызын күчкө салып адамга эрге берүүгө, оор күнөөсү үчүн уулун мураскорлуктан же мураска алуучу үлүшүнөн ажыратууга укуктуу болгон. Бул жагдай Вавилондо осуят боюнча мурастоонун укуктук институту пайда боло баштаганын айгинелейт. Жалпы эреже болуп үй-бүлөөнүн чегинде мыйзам боюнча мурастоо эсептелген. Эркек балдары атасынан калган мүлктү тең бөлүштүрүп, өз үлүштөрүн мураска алышкан, кыздары сеп алышкан. Эгер балдары ар башка энелерден же күндөрдөн туулуп, бирок атасы тарабынан моюнга алынган болсо бардыгы мурастоо укуктарында тендештирилген.

Коомдук жана мамлекеттик түзүлүш. Вавилондо мамлекеттик уюмдун башаты болуп мамлекет - шаарлар эсептелген. Алардын башында падыша өзү туруп, падыша «текти башкаруучу», «храмды түптөөчү» деп аталган. Шаарларда коомчулуктун (общинанын) чогулушу, аксакалдардын кеңештери өткөрүлгөн. Анда башчыны шайлоо менен бирге укуктарын да аныкташкан. Коомдук чогулуштар мыйзамдарды кабыл алышкан. Ал мыйзамда финансы, сот, коомдук тартипке байланыштуу нормаларды иштеп чыгышкан. Падышалык бийлик Байыркы Вавилондук падышачылыкта борборлуштуруунун бийик даражасына жеткен.

Сот түзүлүшү. Хаммурапиге чейинки мезгилде коомдук, храмдык соттор, алардын кеңештери жана чогулуштары иштеген. Хаммурапи падышалык адамдардын ишин караган жана падышалык сотторду киргизген. Бул жерде сот инстанциясы такыр эле болгон эмес. Падышанын соттору менен катар полициянын, сот аткаруучуларынын, секретарлардын, храмдардын да соттору болгон. Алар коомдук маселелерди чечүүдө маанилүү роль ойногон.

Жыйынтык

Жалпылап айтканда, Чыгыш өлкөлөрүнүн укук тарыхына көз чаптырсак мамлекет менен укук бирге калыптанган. Байыркы Чыгыш өлкөлөрүнүн укугунда бир катар жалпылыктар бар болуп, кул ээлөөчүлүк коомдун укугу буюм катары эсептелген кулдардын социалдык теңсиздигин, эркин адамдардын сословиелик теңсиздигин бекемдеген. Байыркы Чыгыштын укугу дин менен, диний мораль менен бекем байланышкан. Байыркы Чыгыш мамлекеттеринин укугунун негизги булагы болуп кылымдар бою калыптанып келген адат эсептелген.

Колдонулган адабияттар

1. Керимбаев М.К. Чет өлкөлөрдүн мамлекети менен укугунун тарыхы. – Бишкек. 2006.
2. Интернет ресурс: <https://naukaru.ru/ru/nauka/article/38787/view>
3. Саггс Г.С. Величие Вавилона. История древней цивилизации Междуречья / пер. с англ. Л.А.Игоревского. Москва 2012. 464 с.
4. Зууридинов, Ө. Фараон менен Муса пайгамбардын байланышына салыштырма анализ / Ө. Зууридинов // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 3. – P. 145-158. – DOI 10.52754/16948610_2024_3_13. – EDN NTCWMF.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2024, 58-63

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2024_2_7](https://doi.org/10.52754/16948653_2024_2_7)

**БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН ЭЛ АРАЛЫК САЯСИЙ ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ
ТАШКЕНТ КЕЛИШИМИНИН АЛКАГЫНДАГЫ АСКЕРДИК-САЯСИЙ
КЫЗМАТТАШТЫК**

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В РАМКАХ ТАШКЕНТСКОГО
СОГЛАШЕНИЯ В МЕЖДУНАРОДНО-ПОЛИТИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ СТРАН
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

MILITARY-POLITICAL COOPERATION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE TASHKENT
AGREEMENT IN THE INTERNATIONAL POLITICAL DEVELOPMENT OF THE CENTRAL
ASIAN COUNTRIES

Эркебаев Элес Мизанович

Эркебаев Элес Мизанович

Erkebaev Eles Mizanovich

филос.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.филос.н., доцент, Ошский государственный университет
Associate Professor, Osh State University

rkebaev@oshsu.kg

Анарбай уулу Абдумомун

Анарбай уулу Абдумомун

Anarbai uulu Abdumomun

магистрант, Ош мамлекеттик университети
магистрант, Ошский государственный университет
Master's student, Osh State University

**БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН ЭЛ АРАЛЫК САЯСИЙ ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ
ТАШКЕНТ КЕЛИШИМИНИН АЛКАГЫНДАГЫ АСКЕРДИК-САЯСИЙ
КЫЗМАТТАШТЫК**

Аннотация

Бул макалада СССР кулагандан кийинки Борбордук Азия өлкөлөрүнүн саясий өнүгүүсүндөгү ташкент келишиминин орду жана ролу, мурдагы СССРдин бирдиктүү аскердик системасынын биротоло кыйрашы жана КМШ өлкөлөрүнүн ортосундагы аскердик кызматташтыктын кризиси тууралуу сөз болот.

Ачкыч сөздөр: Трансформация, СССР, келишим, кызматташтык, транзит, коопсуздук, стабилдүүлүк

*Военно-политическое сотрудничество в рамках
Ташкентского соглашения в международно-
политическом развитии стран Центральной Азии*

*Military-political cooperation within the framework of
the Tashkent Agreement in the international political
development of the Central Asian countries*

Аннотация

В данной статье говорится о месте и роли Ташкентского соглашения в политическом развитии стран Центральной Азии после распада СССР, окончательного распада единой военной системы бывшего СССР, кризиса военного сотрудничества стран СНГ.

Abstract

This article discusses the place and role of the Tashkent Agreement in the political development of the Central Asian countries after the collapse of the USSR, the final collapse of the unified military system of the former USSR, and the crisis of military cooperation among the CIS countries.

Ключевые слова: Трансформация, СССР, соглашение, сотрудничество, транзит, безопасность, стабильность

Keywords: Transformation, USSR, kelishim, kuzmattashtyk, transit, koopsuzduk, stabilduluk

Киришүү

1991-жылдын күзүндө башталган мурдагы СССРдин куралдуу күчтөрүнүн кулашы, ошол кезде КМШ түзүлүп жатканда СССРдин акыркы Коргоо министри Е.Шапошниковдун Советтик Куралдуу Күчтөрдү КМШнын Бириккен Куралдуу Күчтөрүнө (БКК) өзгөртүү концепциясын сунуш кылшы менен 5 жыл бою бирдиктүү коргонуу түзүмдөрүн жана системаларын бирдиктүү командачылыктын астында кармап туруу каралган жана КМШ мамлекеттерине бирдиктүү куралдуу күчтөрдү трансформациялоо аяктаганга чейин өз алдынча түзүүдөн баш тартуу сунушталган.

«Шапошников планы» бир катар көз карандысыз мамлекеттердин жетекчилигинен колдоо таппай, ишке ашкан эмес. Анын ордуна мурдагы СССРдин аскердик мейкиндигине бирдиктүү көзөмөлдү сактоо 1992-жылдын февраль айында бекитилген жалпы багыттагы күчтөрдүн концепциясынын негизинде камсыз кылынышы керек болчу. КМШнын сегиз мамлекети жана жалпы аскердик мурастын бир бөлүгүн айрым мамлекеттердин юрисдикциясына кыска мөөнөттө өткөрүп берүүнү жокко чыгарган жок.

Бирок, улуттук куралдуу күчтөрдүн түзүлүшү 1992-жылы жазга чейин эле башталган. Бул убакытка чейин союздук аскерлердин Башкы командчылыгынын функциялары да өзгөрүп, ал Советтик Армиянын иш жүзүндөгү бөлүмүнө башчылык кылып, ал негизинен 1993-жылы аяктаган.

Мурдагы СССРдин бирдиктүү аскердик системасынын биротоло кыйрашы КМШ өлкөлөрүнүн ортосундагы аскердик кызматташтыктын кризиси менен коштолгон. 1993-жылы август айындагы талкуулардан кийин Коргоо кеңешинин жыйынында КМШнын Башкы командачылыгын Аскердик кызматташтыкты координациялоо боюнча штаб кылып кайра түзүү боюнча сунуштар макулдашылды [4; 11].

Ошону менен бирге убактылуу коалициялык коргонуу күчтөрүн түзүү концепциясы макулдашылды. Аскердик кызматташтыктын тереңирээк формаларын талкуулоо кийинки мезгилге жылдырылды. КМШнын он эки мүчөсүнүн ичинен алтоо расмий түрдө көп тараптуу аскердик кызматташууга катышууда: Армения, Беларусь, Казакстан, Кыргызстан, Россия жана Тажикстан. Өз ара аракеттенүүнүн конкреттүү багыттарына мамлекеттин катышуусунун картинасы ого бетер дифференцияланган [1].

СССР кулагандан кийин Борбордук Азия жаңы геосаясий реалдуулуктардын аренасына айланды, анда эгемендүү беш мамлекет – Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан табигый каржы системасын жана тышкы саясий стратегияларын куруу процессин баштаган. Постсоветтик транзиттик коопсуздуктун жана жаңы чакырыктардын контекстинде бул өлкөлөр аймактын көңүл чордонунда болгон. Бул жаатта өз Борбордук Азия өлкөлөрү бул аймакка таасирин күчөтүүгө умтулган күчтөрдүн таасиринде калган [2; 8; 9; 10].

Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы аскердик-саясий кызматташтыкты аныктаган негизги документтердин бири 1992-жылдын 15-майында кол коюлган Ташкент келишими болгон. Бул келишимге Армения, Казакстан, Кыргызстан, Орусия, Тажикстан жана Өзбекстан кол коюшкан. Азербайжан келишимге 1993-жылдын 24-сентябрында, Грузия 1993-жылдын 9-сентябрында, Беларусь 1993-жылдын 31-декабрында кол койгон. Бул келишим жаңы эгемендүү мамлекетке экономиканы эффективдүү колдоого мүмкүндүк берүүчү жаңы жамааттык коопсуздук системасын түзүү процессинин башталышын камтыган [2].

Ташкент келишиминде бир нече ачкычтар болгон

1. Аймактык коопсуздук: Аймактык коопсуздук Борбор Азиядагы туруктуулуктун жана өнүгүүнүн маанилүү элементтеринин бири болуп саналат. Советтер Союзу орногондон кийин Борбордук Азиянын жаңы эгемендүү мамлекеттери саясий туруксуздук, этникалык кагылышуулар, глобалдык саясат жана экстремизм, транслуттук кылмыштуулук сыяктуу бир катар олуттуу коопсуздук проблемаларына туш болушкан [3].

2. Өз ара ишенимди чыңдоо: Ар турдуу өлкөлөрдүн ортосундагы өз ара ишеним аскердик-са-ясий кызматташтыктын артыкчылыктарынын принциптуу фактору болуп саналат. Советтер Союзу түзүлгөндөн кийин пайда болгон көп жылдык туруксуздуктун жана коопсуздуктун жаңы чакырыктарынын шартында стабилдүүлүктүн ишенимдүүлүгү Борбордук Азияда тынчтыкты жана стабилдүүлүктү камсыз кылуунун зарыл шарты болуп калды [3].

- Биргелешкен аскердик машыгуулар:

- «Тынчтык миссиясы» жана башка көп улуттуу маневрлер сыяктуу эл аралык изилдөөлөрдү кармоочу тарабынан үзгүлтүксүз жүргүзүү, катышуучу өлкөлөрдүн куралдуу күчтөрүнүн ортосундагы өз ара аракеттенүүнү координациялоо.

- Биргелешкен машыгуулар күжүрмөн даярдыкты гана жогорулатпастан, ошондой эле эл аралык түзүмдөрдүн ортосунда ишеним жана кызматташтык атмосферасын түзүүдө [3].

- Бирдиктүү командалык түзүмдөрдү жана ыкчам штабдарды түзүү:

- Оперативдүү штабдарды жана оюнчулардын командалык структураларын түзүү аракеттерди жана алмашууларды жакшы координациялоого мүмкүндүк берет.

- Бул структура аскердик жана саясий лидерлердин ортосундагы үзгүлтүксүз өз ара аракеттенүү жана тажрыйба алмашуу үчүн аянтчаны түзөт [3].

3. Заманбап коркунучтарга каршы туруу: Борбордук Азия стратегиялык кризистик аймак катары, аларды зыянсыздандыруу үчүн координацияланган жана комплекстүү мамилени талап кылган көптөгөн заманбап коркунучтарга туш болууда. Советтер Союзу кулап, Борбор Азиядагы беш мамлекет (Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан) эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин, алар коопсуздукка чакырыктарга туш болушкан. Бул коркунучтарга терроризм жана экстремизм, транслуттук кылмыштуулук, баңги аткезчилиги, кибер коркунучтар жана экологиялык коркунучтар кирет. Ааламдашуу жана өлкөнүн тышкы актерлорунун күчөшүнүн шартында аймак натыйжалуу коргоонун стратегияларын жана механизмдерин өзгөртүүдө [3].

1994-жылы КМШ өлкөлөрүнүн ортосундагы көп тараптуу аскердик кызматташтык негизинен 1992-жылы 15-майда Ташкентте кол коюлган Жамааттык коопсуздук келишиминин алкагында ишке ашат жана беш жылдык мөөнөткө 1994-жылы 20-апрелде күчүнө кирет. 1995-жылы ал БУУда катталган. 1999-жылдын 2-апрелинде Армения, Беларусь, Казакстан, Кыргызстан, Орусия жана Тажикстандын президенттери анын мөөнөтүн кийинки беш жылга узартуу боюнча протоколго кол коюшкан, бирок Азербайжан, Грузия жана Өзбекстан келишимди узартуудан баш тартышкан.

2006-жылдын 16-августунда Сочиде Өзбекстандын ЖККУга мүчөлүгүн калыбына келтирүү боюнча чечимге кол коюлган. 2012-жылдын декабрында Өзбекстан расмий түрдө Жамааттык коопсуздук келишим уюмуна мүчөлүгүн токтоткон. Учурда ЖККУда Армения, Беларусь, Казакстан, Кыргызстан, Россия жана Тажикстанды мүчө [2].

Негизинен келишим жамааттык коопсуздук системасын түзүүнү эмес, тышкы коркунучту ооздуктоо жана кайтаруу максатында коргонуу союзун түзүүнү караган

Анын 1-беренесинде мамлекеттер аралык мамилелерде күч колдонуудан же күч колдонуу коркунучунан баш тартууга жана өз ара жана башка мамлекеттер менен болгон бардык пикир келишпестиктерди тынчтык жол менен чечүүгө мамлекеттердин милдеттенмесин ырастайт.

Жобонун 2 - жана 4 - беренелеринде бир же бир нече катышуучу мамлекеттердин коопсуздугуна, аймактык бүтүндүгүнө жана суверенитетине коркунуч келип чыккан учурда же эл аралык тынчтыкка жана коопсуздукка коркунуч келип чыккан учурда, БУУнун Уставынын 51-беренесине ылайык Келишимге катышкан мамлекеттердин бирине сырттан каршы агрессия жасалган болсо өз ара жардам көрсөтүү боюнча милдеттенмелерди ишке ашырууда биргелешкен консультациялардын механизмин активдештирүү, жамааттык коргонуу укугун ишке ашыруу үчүн аскердик бири-бирине жардам берүү каралган.

Ушундай эле милдеттенмелер КМШнын Уставынын үчүнчү бөлүмүндө да камтылган. 1992-жылы ноябрда жана 1995-жылы февраль айында кабыл алынган КМШнын эки “аскердик доктринасынын” жоболору аларга дал келет

Келишим механизмдерин чыныгы институционалдаштыруу мурдагы СССРдин аскердик-саясий мейкиндиги бузулуп, али толук бүтө элек кезде ишке ашырылган. Жамааттык коопсуздук кеңешинин (ЖКК) биринчи жолу 1993-жылы декабрда жыйыны өткөн. Ошону менен бирге анын башкы катчысы да дайындалган. МКК Катчылыгы 1996-жылы октябрь айында ишин баштаган [5].

1995-жылы февраль жана май айларында Ташкент келишимине катышкан мамлекеттердин ортосундагы аскердик кызматташтыкты тереңдетүүнүн негизги багыттары жана Жамааттык коопсуздук концепциясын ишке ашыруу планынын негизги багыттары кабыл алынды. Бирок бул план эч качан толук аткарылган эмес.

Учурда Ташкент келишиминин алкагында конкреттүү кызматташуунун негизги багыттары аскердик-саясий чөйрөнү камтыйт; куралдуу күчтөрдү куруу, даярдоо жана пайдалануу, атап айтканда биргелешкен абадан коргонуу системасын түзүү; биргелешкен чек араны коргоо; аскердик-техникалык кызматташтык.

Бардык бул багыттар боюнча көп тараптуу кызматташтыкты түзүү алгачкы этапта турат жана көптөгөн кыйынчылыктарды, анын ичинде саясий жана финансылык кыйынчылыктарды башынан өткөрүүдө.

Колдонулган адабияттар

1. Белоруссия присоединилась к соглашению о КСОР ОДКБ: Бывший СССР: Lenta.ru 2 октября 2009 г.

2. Сведения о ратификации документов, принятых в рамках ОДКБ в 1991 – 2009 годах (действующих по состоянию на 1 января 2009 года). Исполнительный комитет ОДКБ.
3. Устав СНГ. Раздел II. Статья 7. Исполнительный комитет ОДКБ.
4. Боровой, В. Политика КНР в Центральной Азии в первой половине 1990-х гг. / В. Боровой // Журн. междунар. права и междунар. отношений. 2007. № 1. С. 54—57.
5. Воскресенский, А. Китайский и российский факторы в Центральной Азии: традиционные вызовы и новые возможности / А. Воскресенский, С. Лузянин // Северо-Восточная и Центральная Азия: динамика международных и межрегиональных взаимодействий: учеб. пособие / под ред. А. Д. Воскресенского; отв. сост. А. Д. Воскресенский, К. П. Боришполец. М.: МГУ; Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. С. 387—401.
6. Договор о коллективной безопасности (15 мая 1992 года, г.Ташкент) <https://cis.minsk.by/page/9866/dogovor-o-kollektivnoj-bezopasnosti-15-maa-1992-goda-gtaskent>
7. Организация антинатовского договора. Коммерсант (6 сентября 2008). Архивировано из первоисточника 28 августа 2011 г.
8. Даниярова, Г. М. Кыргыз Республикасынын Борбордук Азия мамлекеттери менен болгон интеграциялык процесстери / Г. М. Даниярова, К. А. Азизбек // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – No. 1-3. – P. 325-329. – EDN OSPFHU.
9. Акпарова, А. Т. Борбордук Азиянын улуттук-мамлекеттик делимитациясынын укуктук өбөлгөлөрү / А. Т. Акпарова, М. Жумабай Уулу // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Укук. – 2022. – No. 1. – P. 24-31. – DOI 10.52754/16948661_2022_1_3. – EDN LOUFRY.
10. Адылбек Уулу, Н. Интеграция государств Центральной Азии: на примере АСЕАН / Н. Адылбек Уулу, А. А. Асранкулова // Вопросы востоковедения. – 2024. – № 1. – С. 25-32. – DOI 10.52754/16948653_2024_1_3. – EDN BQJKZV.
11. Жоробекова, С. А. Культурный фактор в полиэтничном пространстве многоязычной Центральной Азии / С. А. Жоробекова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 3, № 4. – С. 36-42. – EDN PJFPMW.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2024, 64-71

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2024_2_8](https://doi.org/10.52754/16948653_2024_2_8)

**БАЙЫРКЫ ЧЫГЫШТЫН УКУК ЭСТЕЛИКТЕРИ КАТАРЫ МАНУ ЖАНА
ХАММУРАПИ МЫЙЗАМДАРЫНА САЛЫШТЫРМА МҮНӨЗДӨМӨ**

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОНОВ МАНУ И ХАММУРАПИ КАК
ДРЕВНЕВОСТОЧНЫХ ПРАВОВЫХ ПАМЯТНИКОВ

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE LAWS OF MANU AND HAMMURAPI AS
ANCIENT EASTERN LEGAL MONUMENTS

Токтакун кызы Гүлнура

Токтакун кызы Гүлнура

Toktakun kzy Gulnura

т.и.к., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети
к.и.н., ст.преподаватель, Ошский государственный университет
Candidate of History, Senior Lecturer, Osh State University

gulnura-29@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5773-2673

Жумабаева Айдана Исрабиловна

Жумабаева Айдана Исрабиловна

Jumabaeva Aidana Israbilovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети
преподаватель, Ошский государственный университет
Lecturer, Osh State University

БАЙЫРКЫ ЧЫГЫШТЫН УКУК ЭСТЕЛИКТЕРИ КАТАРЫ МАНУ ЖАНА ХАММУРАПИ МЫЙЗАМДАРЫНА САЛЫШТЫРМА МҮНӨЗДӨМӨ

Аннотация

Сунушталган макалада Байыркы Чыгыштын укук эстеликтери катары Хаммурапи жана Ману мыйзамдарына салыштырма мүнөздөмө берилип, алардын негизги өзгөчөлүктөрү, алардын азыркы укук системасындагы орду талданат. Илимий макала эң байыркы укук эстеликтери – Хаммурапи мыйзамдары менен Ману мыйзамдарынын өзгөчөлүктөрүнө укуктук мүнөздөмө берип, алардын тарыхый калыптануу этаптарын талдоону максат кылат. Байыркы укуктук актылар бири-бирине окшош мүнөздөлгөнү менен алардын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Изилдөөнүн методологиялык негизин салыштырмалуулук, хронологиялык жана системалык методдор түзөт. Илимий изилдөөнүн жыйынтыгында автор төмөндөгүдөй тыянак чыгарат. Байыркы чыгыштын укук эстеликтери катары Ману жана Хаммурапи мыйзамдарына салыштырма мүнөздөмө берүүдө Хаммурапи мыйзамдарында диний ырым-жырымдардын жок экендиги көзгө урунат. Ошондой эле адамзат тарыхындагы алгачкы так мыйзамдык акт катары карасак болот. Ал эми Ману мыйзамдарында укуктун үстөмдүгү диний жана моралдык нормаларга тыгыз байланышып, көбүнчө дин менен укук аралашып кеткендигин байкоого болот.

Ачкыч сөздөр: Хаммурапи мыйзамы, Ману мыйзамы, Байыркы Чыгыш, байыркы укук, адат укугу, укуктун тарыхы, укуктук эстеликтер, коомдук статус

Сравнительная характеристика законов ману и хаммурапи как древневосточных правовых памятников

Comparative characteristics of the laws of man and hammurabi as ancient eastern legal monuments

Аннотация

В предлагаемой статье дается сравнительная характеристика законов Хаммурапи и Ману как памятников права Древнего Востока, анализируются их основные отличия и место в современной правовой системе. Целью научной статьи является придание правового характера древнейшим памятникам права - законам Хаммурапи и законам Ману, а также анализ этапов их исторического становления. Так как древние правовые акты схожи по своей сути, они имеют свои особенности. Методологическую основу исследования составляют сравнительный, хронологический и систематические методы. В результате научного исследования автор приходит к следующим выводам. При сравнении законов Ману и Хаммурапи как правовых памятников древнего Востока заметно отсутствие в законах Хаммурапи религиозных обрядов. Его также можно рассматривать как первый четкий правовой акт в истории человечества. С другой стороны, в законах Ману верховенство права тесно связано с религиозными и моральными нормами, и можно заметить, что религия и право часто смешиваются.

Abstract

The proposed article provides a comparative description of the laws of Hammurabi and Manu as legal monuments of the Ancient East, analyzes their main differences and place in the modern legal system. The purpose of the scientific article is to give a legal character to the most ancient legal monuments - the laws of Hammurabi and the laws of Manu, as well as to analyze the stages of their historical formation. Since ancient legal acts are similar in essence, they have their own characteristics. The methodological basis of the study is comparative, chronological and systematic methods. As a result of the scientific research, the author comes to the following conclusions. When comparing the laws of Manu and Hammurabi as legal monuments of the ancient East, the absence of religious rites in the laws of Hammurabi is noticeable. It can also be considered as the first clear legal act in the history of mankind. On the other hand, in the laws of Manu, the supremacy of law is closely related to religious and moral norms, and it can be noted that religion and law are often mixed.

Ключевые слова: закон Хаммурапи, закон Ману, Древний Восток, древнее право, обычное право, история права, правовые памятники, социальный статус

Keywords: Law of Hammurabi, Law of Manu, Ancient East, ancient law, customary law, history of law, legal monuments, social status

Киришүү

Байыркы Чыгыш тарыхый, укуктук, маданий жана цивилизациялык феномен болуп саналат. Бул жерде адамзаттын өнүгүү тарыхында биринчи жолу коомдук жана саясий институттар, мамлекет, укук жана дүйнөлүк диндер калыптанга. Укуктун алгачкы эстеликтери негизинен эң кеңири таралган каада-салттарды жана калыптанган соттук практиканы бириктирген [1]. Бул алардын толук эместигинен, бир катар институттар менен нормалардын өнүкпөгөндүгүнөн жана алардын казуисттик мүнөзүнөн келип чыккандыгын ачыктайт. Анткени укуктук норма абстракттуу түрдө эмес, конкреттүү иш түрүндө бекитилген. Байыркы Чыгыш укугунун жалпы белгилери Байыркы Чыгыш өлкөлөрүндө жамаат жана ири патриархалдык үй-бүлө сыяктуу коомдук формалардын узак убакыттан бери жашап келгендиги менен мүнөздөлөт. Байыркы Чыгыш укугунда үй-бүлө жана мурастык укуктун бардык нормаларында аялдар менен балдардын баш ийүүчү, деграацияланган абалы, аялдар менен эркектердин мурастык укуктарынын теңсиздиги ж.б. сыяктуу бирдиктүү мүнөздөгү белгилерди байкоого болот [6]. Байыркы Чыгыш коомдорунда мамлекет менен катар укук да өнүгүп-өскөн. Ал бир катар жалпы белгилерге ээ:

- ал кулдардын деграацияланган позициясында көрүнгөн социалдык теңсиздикти түздөн-түз бекемдеген;
- таптык теңсиздик болгон;
- дин жана адеп-ахлак бири-бири менен ажырагыс байланышта болгон.
- укук ченемдери Байыркы Чыгышта мурда калыптанган жана аларга багытталган жүрүм-турумдун калыптанган үлгүлөрүнө негизделген.

Байыркы коомдо мамлекет жок болгон учурда көпчүлүк үчүн негизинен сабаттуу калк арасында ар кандай укуктук билимдер пайда болгон. Аларда камтылган укуктук эрежелер менчик, үй-бүлөлүк, диний, таптык мамилелерди жөнгө салып, негизинен укуктук, диний жана этикалык нормалардын өзөгүн түзгөн. Алардын катарына байыркы чыгыштагы Хаммурапи жана Ману мыйзамдарын кошууга болот.

Хаммурапи кодекси байыркы укук жөнүндөгү эң маанилүү маалыматтардын бири болуп саналат. Анткени анда укуктун дээрлик бардык тармактары камтылган. Кодекс 282 пункттан турат. Хаммурапинин мыйзамы – байыркы Вавилон коомундагы көптөгөн укуктук маселелерди камтыган [2]. Хаммурапи падышанын мыйзамдары - байыркы Вавилондук укуктун маанилүү эстелиги болуп саналат. Хаммурапи падышанын мыйзамдары байыркы Вавилондун укук турмушунун негизин түзүп, бул мыйзамдар адат укугунун нормаларын, сот практикасын жана императордун указдарынын тикеден-тике жазмасы болуп саналат. Хаммурапинин мыйзамдары тарыхта биринчи укуктук документ, анда сословиелик - таптык бөлүнүштөр, жеке менчикке кол салгандын каардуу жазаланышы, кулдарга кол салуучулук ыраттуу чагылдырылган. Ошондой эле, кул кожоюнун менчиги катары саналып, аны уурдоо жана качкан кулду жашыруу өлүм менен жазаланган. Мыйзамдардын кириш сөзүндө падышаны «Кудайдан корккон даңктуу өз калкы үчүн, өлкөнүн биримдиги үчүн камкор падыша» катарында даңазаланат. Мыйзамдардын жоболору падышалык - храмдык мамилелерди, территориясында жасалган кылмыш үчүн общинанын коллективтүү жоопкерчилигин, уруу - тектик түзүлүштүн адаттарын укук жагынан бекемдеп жөнгө салган. Укуктун байыркы чыгыштык башка эстеликтериндей эле Хаммурапинин мыйзамдарында кылмыш-жаза укугунун нормалары процессуалдык нормалар менен алмашып, мүлктүк мамилелерди жөндөйт. Мыйзамдар дин, диний ырым-жырымдар менен тыгыз байланышта болгон. Кылмыштын эң оору диний ырым - жырымдарга мүнөздүү укук бузуулар,

жергиликтүү кудайларга ишенбегендик менен чын ыкластан эмес мамиле жасоо, антты бузуу кылмышы, жалган күнөө коюу, уурулук, тоноо, ата-энелерге жана улууларга урмат-сый кылбай мамиле жасоо, ойноштук кылуу ж.б. кылмыштар болгон. Күнөөдөн кылмыштан кутулуу үчүн жазалоонун өзгөчө ырым-жырымын гана кылбастан, сөзсүз түрдө чын дилден өкүнүү да чоң мааниге ээ болгон. Вавилондук сот адилеттигинде диний ант берүү чоң роль ойногон. Жалган күбө болуу, жалган жеринен айып коюу менен катар ант берүү кылмышына мыйзамдардын биринчи беренелери кокусунан арналган эмес. Себеби алар өзгөчө күнөлүү жана оор кылымыш катары эсептелген.

Хаммурапинин мыйзамдарына укук техникасынын эң эле жөнөкөйлүгү укук нормаларынын формалдуулугу, ырым-жырымдар менен, каймана маанидеги процедура (тартип) менен тыгыз байланыштуулук мүнөздүү болгон. Мисалы, жерди жана кулду бирөөгө берүүдө сөзсүз түрдө кат жүзүндө келишим түзүү жана күбөлөрдүн көзүнчө жүргүзүү талап кылынган. Хаммурапинин мыйзамдарында жалпы эле байыркы чыгыштык нормаларга мүнөздүү болгон бир катар нормалар да каралган. Мисалы, чарбалык иштерге мамлекеттин түздөн-түз кийлигишүүсү, врачтардын, курулушчулардын, корабль куруучулардын эмгек акыларынын өлчөмүн бекитүү, кол өнөрчүнү, малды жана кемени жалдаганда төлөнүүчү акынын өлчөмү, сүткорлордун проценттик акыларынын, эгинге коюлуучу баалардын денгээли жөнүндө нормалар ж.б. кездешет. Хаммурапинин мыйзамынын бир тобу атайын келишимдерге арналган. Барымтага жерди эле эмес, өз үй - бүлөөсүнүн мүчөлөрүн да берүүгө уруксат берилген. Керт башын, мүлкүн, жерин убактылуу пайдаланууга берүү келишимдери өтө эле оор мүнөздө болгон. Жерди ижарага алган адам түшүмдүн үчтөн эки белүгүн ижара акысына төлөбөстөн, жерди жакшыртылган түрүндө кайрып берүүгө милдеттүү болгон [3]. Жеке адамды жалдаганда врачтар менен айыл чарба кызматкерлеринин жана алар менен кулдардын ортосунда акы төлөөнүн чоң айрымалары болгон: айыл чарба кызматкерлерине врачтарга караганда эки эсе, кулдарга караганда беш эсе кымбат төлөшкөн. Жерди иштетүүчү жалданма жумушчунун шарттары да оор болгон. Айдоо жерлерде эгин өстүрбөгөн, дандын тукумун уурдаган, кожоюндун малын алсыраткан жалданма кызматчы дан эгин да төлөп, үстөк да тарткан, үстөктү төлөбөй коюу өлүм жазасына тартылган, анын эки бутун эки азоо байталдын куйругуна байлап өлтүрүшкөн. Тапшырма берүү жана сактоо келишимдери соода тармагында кат жүзүндө түзүлгөн, аны бузгандыгы үчүн эки тарап тең үстөк төлөм төлөө менен кутулушкан.

Никелешүү жана үй - бүлөөлүк мамилелерди жөнгө салуу патриархалдык мүнөздө болгон. Нике кыюунун алдында күйөө бала же анын атасы менен колуктунун атасы ортосунда белгилүү бир келишим түзүлгөн. Ошол эле учурда, күйөө кыздын үй-бүлөсүнө белгилүү бир суммадагы акча төлөп берген. Келишим белгилүү бир жоопкерчиликти - моралдык жана материалдык жоопкерчиликти жүктөгөн. Эгерде күйөө никеден баш тартса, анда ал берген акчанын да, нике белегин да кайтарып берүүнү талап кыла албайт. Эгер колукту же анын үй-бүлөсү баш тартса, анда алар эки эселенген сумманы кайтарып беришкен. Балдар адатта, атасы каза болгондон кийин жана үй-бүлөлүк мүлктү мураска алгандан кийин гана толук кандуу болушкан. Хаммурапинин мыйзамдары боюнча кээ бир балдарга тиешелүү укуктук эске алчу жагдайларды айта кетсек. Мисалы, атасы уулуна эки жолу оор күнөө жасаса аны мурастан ажыратканга укуктуу болгон. Ошондой эле, ата кулдун балдарын өзүнүн балдары катары тааный алганга да мүмкүнчүлүк берилген. Ал эми атасы каза болгондон кийин, алар мыйзамдуу балдары менен бирдей негизде мурастан өз үлүшүн алышкан. Бирок ал аларды атабаса да, ал өлгөндөн кийин дагы алар эркиндикке жана энелерине да ээ болушкан. Бул

учурда, алар мындан ары мурасты талап кылганга укуксуз болушкан. Жесир аял да Хаммурапи мыйзамы боюнча белгилүү бир мүлктүк укуктарга ээ болгон. Ал себин жана күйөөсү берген жесирдин үлүшүн алганга укуктуу болгон. Эгерде күйөөсү тирүү кезинде жесиринин үлүшүн калтырбаса, анда ал мурастан бир мураскордун үлүшүнө окшош үлүш алган.

Манунун мыйзамдары - байыркы индиялык укуктун эстелиги болуп саналат. Байыркы Индиянын социалдык - экономикалык жана мамлекеттик өзгөчөлүктөрүн чагылдырган укуктук эстелик катары таанымал. Алардын ичинде дхармашастраларга - диний жана укуктук тыюу салуу эрежелерине (дхармаларга) өзгөчө роль таандык. Дхарма - бул ар бир укук ишенимине татыктуу жарандын жүрүм-турумунун нормасы, анын жашоосун аныктаган милдеттүү эрежелердин жыйындысы. Бул норма бир эле учурда диний, моралдык жана укуктук мазмун менен жуурулушкан. Дхармашастралар коомдун социалдык - таптык карама - каршылыктарынан болгондугуна байланыштуу брахмандар тарабынан түзүлгөн. Алар адат укугунун нормаларына, калыптанган сот практикасына жана падышалык указдарга таянып, өздөрүнүн диний - этикалык, укуктук түшүнүктөрү менен түрдүү доорлордон жана көз-караштардан алынган материалдар менен толукташкан. Дхармашастралардын арасында Манунун мыйзамдарына өзгөчө орунду ээлейт. Өзүнүн таптык мазмуну боюнча Манунун мыйзамдары байыркы Индиялык коомдун эксплуататордук төбөлдөрүнүн - брахмандар менен кшатрийлердин эркин билдирип, кулчулуктун жана эмгекчилер массаларын эксплуатациялоонун башкы формаларын бекемдеген. Ману мыйзамдары бир гана укуктук эрежелердин жыйындысын эмес, ошондой эле адамдын күнүмдүк турмушунда жетекчилик кылууга тийиш болгон диний жана жарандык нормаларды билдирет. Мыйзам чыгаруучу бул кодекске адамдын жүрүм-турум эрежелерин, философтордун, теологдордун жана индиялык башкаруучулардын башкаруу, укук жана этика боюнча көз караштарын чагылдырган. Байыркы Индия мыйзамдарынын эң белгилүү укук эстелиги катары таанылып келет. Индиянын түшүнүгүндө бул жөн гана мыйзамдык кодекс эмес, адамды күнүмдүк жашоодо жетектеши керек болгон диний жана жарандык эрежелер. Мыйзамдар эстеп калууга ыңгайлуу болуш үчүн сап түрүндө жазылган. Жалпы 2685 макала дхарма (тагдыр) болгон.

Ману мыйзамдарында кылмыш жана жаза укугунун бар болуп, арбын колдонулушу болушу курч социалдык карама-каршылыктардын далили катары мүнөздөлөт. Адамдар тоноочулуктан, зордук-зомбулуктан, мыйзамсыздыктан, уурулуктан ж.б. көп жапа чегишкен. Мыйзамдар кылмыш-жаза жоруктары боюнча беренелер менен толтурулган [4]. Алсак, уурулук, мүлктү, малды уурдоо, каракчылык, адамдарды уурдоо, киши өлтүрүү, денеге оор залал келтирүү, жалаа жабуу, каралоо, ойноштук, сойкулук, аракеттик жана башкалар. Бул кылмыштардын «ассортименти» турмуш-тиричилик каражаттарынан ажыраган, четте калган калктын массасынын бар экендигин далилдейт. Ману мыйзамы боюнча кылмыштар төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнгөн :

1. адамга каршы;
2. менчикке каршы;
3. үй-бүлөгө жана адеп-ахлакка каршы;
4. мамлекетке каршы

Жаза кылмыштын оордугуна жана кылмышкердин социалдык абалына жараша болгон. Жогору даражадагы адамдар укук бузуулар үчүн азыраак жоопкерчилик тартышкан. Бул көбүнчө айып төлөө менен чектелген. Жазалардын түрлөрү.

1. ар кандай көрүнүштөгү өлүм жазасы - устунга кагуу, керебетке же отко күйгүзүү, сууга чөктүрүү ж.б.;

2. чачын кыруу (брахмандар үчүн чачын кыруу өлүм жазасына барабар болгон);
3. денесине зыян келтирүү (манжаларын, колдорун жана буттарын кесип алуу);
4. айып төлөө;
5. айдап жиберүү;
6. камоо.

Кылмыш-жаза жоопкерчилигинин оорчулугу шудралардын мойнуна түшкөн. Мисалы, брахман киши өлтүргөндүгү үчүн өкүнүшү керек болчу жана эң начар учурда чачын кыркып алган. Демек, төмөнкү варнадан келген ууру өлүм жазасына тартылган. Шудраны өлтүргөндүгү үчүн брахман баканын, карганын же иттин баасына барабар айып төлөгөн. Жазалоо системасы деталдуу түрдө иштелип чыккан. Дхарманы бузганы үчүн адам бул дүйнөдө жана башка дүйнөдө да жазаланат деген ишенимти карманышкан. Мисалы, күйөөсүнө кыянаттык кылган аял дүйнөдө жек көрүндү болуп, өлгөндөн кийин чөөнүн курсагына түшүп, коркунучтуу ооруларга кабылат деген ишеним болгон. Ал эми жазалар даражасына карай жеңил жана оор болуп бөлүнгөн. Жазалоо объектилери тил, көз, кулак, мурун, колдор жана буттар, тулку жана репродуктивдүү органдар (көбүнчө талион принцип боюнча) болгон.

Сот иштери боюнча айтсак, Байыркы Индиядагы сот падыша сарайынан жана брахман сарайынан турган. Королдук ордосунун курамы: падыша, 2 брахман (мыйзамдар боюнча адистер). Белгилей кетсек, соттук процесстер падышанын расмий жана милдеттүү күнүмдүк милдети болгон. Эгерде кандайдыр бир себептерден улам падыша сот адилеттигин жүргүзө албаса, анда 3 мүчөдөн турган брахмандардын соту иштеген: Ригведа (логика), Агор Веда (этимология) жана Самоведа (ритуалдык) дифференциация боюнча адистер. Брахмандар Ведадагы эң мыкты эксперттер болгон. Эгерде өкүм эксперттер тарабынан чыгарылган болсо, анда бул чечимди 1 миллиондон ашык адам колдоп чыкса дагы, мындан ары жокко чыгаруу мүмкүн эмес болгон. Соттук териштирүүлөр формалдуу эмес болгон, сурак соттук маселелерди чечүүнүн негизги ыкмасы болгон. Жарандык жана жазык сот өндүрүшүнүн ортосунда так айырма болгон эмес. Соттук иштер кызыкдар тараптар тарабынан козголгон. Тараптар талаш маселеде тиешелүү далилдерди көрсөтүү менен сотто өзүнүн чындыгын көрсөтүүгө аракет кылышкан. Башкача айтканда, далилдер сот процессинде чоң роль ойногон. Ману мыйзамы боюнча сот процесси негизинен жарыш мүнөзүндө болгон. Жабырлануучу же кредитор өзү күбөлөрү менен жоопкерди сотко алып келтиришкен. Күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүнө чоң маани берилген. Доого кызыктар болгон адамдар, бир туугандар, касташкандар, мурдакы жалган күбөлүгүнүн бети ачылгандар, ооруга чалдыккандар, оор күнөө кылгандар күбө катарында тартылууга укуксуз болушкан. Айрым бир өзгөчө убакта, башка күбөлөр жокто гана кулдар, карыялар, балдар күбө боло алышкан. Болгон окуяны өз көзү менен көргөндөрдүн көрсөтмөлөрү баалуу деп таанылган [5].

Манунун мыйзамдарында үй бүлөөдө аял өзгөчө орунду ээлеген. Нике курагы эркектер үчүн 20 жаштан кем эмес, кыздар үчүн 12 жаштан жогору болуш керек болгон. Кээ бир учурларда кыздарга 8 жаштан жогору уруксат берилген. Идеалдуу никеде кыздын жашы күйөө баланын жашынын үчтөн бирине туура келиши керек деген ишеним болгон. Кыз менен күйөөнү тандоо ата-эненин каалоосуна жараша болуп, жаштардын варна жана кастадагы орду сөзсүз эске алынган. Болочок жубайлардын пикири дайыма эле эске алынган эмес. Нике расмий үйлөнүү аземине чейин, болочок жубайлар ата-энелери менен жашап, көп учурда бири-бирин көрүшпөгөн. Үйлөнүү үлпөт тоюнан кийин жаңы үйлөнгөндөр күйөө баланын үйүнө барышып, атайын курмандык чалышкан. Кыз берүүдө сеп дагы чоң роль ойногон.

Келиндин атасы кызынын себи үчүн чоң чыгымга учурап, натыйжада кедей өмүр бою карыз болуп калган учурлар да кездешкен. Ману мыйзамы үй бүлөөлүк мамилелерде моногамияны тааныган. Нике бузулбас деп эсептелген. Аялга күйөөсүн жана балдарын калтырууга тыюу салынган. Аял күйөөсүнө баш ийип жашашы керек болгон. Байыркы Индиянын мыйзамдарында көбүнчө аялдын статусу, атүгүл үй-бүлөлүү да, күйөөсүнүн алдында гана милдеттери бар укуктардын толук эмес субъекти катары жазылган. Аялы – арызданбаган кызматчы катары каралган. Эгерде аялы бала төрөбөсө, күйөөсү биринчисинин макулдугун сурабай эле, экинчи аял алууга укуктуу болгон. Эреже боюнча өлгөн аялдын мүлкү күйөөсүнө өткөн. Мыйзам аялдын мүлкүн алты категорияга бөлгөн: кудалашууда, келишимде, үйлөнүү үлпөтүндө берилген, сүйүү белгиси катары берилген, ошондой эле эне менен атанын бир тууганынан алынган мүлк. Аял өзүнүн мүлкүнүн айрым түрлөрүн гана тескей алган. Ажырашкан аял адатта, мүлктүк укуктан ажыратылган. Аял кайра турмушка чыга алган эмес, бирок ал төмөнкү кастадагы эркек менен мамиле түзсө, аны катаал тагдыр күтүп турган. Манунун мыйзамдарына ылайык, аны иттерге жеш үчүн аянтка эл алдында ыргытышкан.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыгында Байыркы Чыгыштын укук эстеликтери болгон Хаммурапи жана Манунун мыйзамдарында биз окшоштуктарды да, айырмачылыктарды да табабыз. Айырмачылыктар биринчи кезекте тексттин берилишине байланыштуу. Байыркы Чыгыш укугунда үй-бүлө жана мурастык укуктун бардык нормаларында аялдар менен балдардын баш ийүүчү, деграацияланган абалы, аялдар менен эркектердин мурастык укуктарынын теңсиздиги ж.б. сыяктуу бирдиктүү мүнөздөгү белгилерди байкоого болот. Байыркы Чыгыш коомдорунда мамлекет менен катар укук да өнүгүп-өскөн. Ал бир катар жалпы белгилерге ээ:

- ал кулдардын деграацияланган позициясында көрүнгөн социалдык теңсиздикти түздөн-түз бекемдеген;
- таптык теңсиздик болгон;
- дин жана адеп-ахлак бири-бири менен ажырагыс байланышта болгон.
- укук ченемдери Байыркы Чыгышта мурда калыптанган жана аларга багытталган жүрүм-турумдун калыптанган үлгүлөрүнө негизделген.

Салыштырмалуу Ману мыйзамдары Хаммурапи мыйзамдарынын кодексине караганда так түзүлүшкө ээ. Хаммурапинин мыйзамдары Чыгыштын көпчүлүк башка байыркы эстеликтеринен айырмаланып, Хаммурапи кодекси жеке укуктук нормалар үчүн ыйык диний мотивациянын дээрлик жоктугу менен мүнөздөлөт. Бул анын адамзат тарыхындагы биринчи таза мыйзамдык акт экендигинен кабар берет. Ману мыйзамдарында материалды берүүнүн белгилүү бир логикасын байкоого болот. Ману мыйзамдарында укуктун үстөмдүгү диний жана моралдык нормаларга тыгыз байланышып, көбүнчө дин менен укук аралашып кеткендигин байкоого болот.

Колдонулган адабияттар

1. Тайгараев Р.А. НАСЛЕДСТВЕННОЕ ПРАВО В ДРЕВНЕМ РИМЕ. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 12. С. 65-66
2. Интернет ресурс: <https://studfile.net/preview>
3. Керимбаев М.К. Чет өлкөлөрдүн мамлекети менен укугунун тарыхы. Бишкек 2006. 39-5.

4. Тайгараев Р.А. ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДРЕВНЕГО РИМСКОГО ГОСУДАРСТВА. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2018. №. 12. С. 34-36
5. Иловайский Д. И. Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю. Москва 2015. 51 с.
6. Шнейдер, В. М. Преодоление европоцентризма в изучении истории стран Востока / В. М. Шнейдер // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2023. – № 2(3). – С. 109-116. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_15. – EDN PZIBNX.